

TÜRK BOĞAZLARI REJİMİNİN DÖNÜŞÜMÜ VE MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ: EGEMENLİK, DENGİ VE KRİZ YÖNETİMİ (1923-1991)*

Yaşar ALDIRMAZ**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Türk Boğazları, büyük güçlerin çıkar çatışmalarının odağında yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan Sevr Antlaşması, Boğazlar'ı Osmanlı egemenlik alanının dışına çıkarmayı öngörmüştür. Millî Mücadele sonrasında imzalanan 1923 Lozan Boğazlar Sözleşmesi, Sevr'in sert hükümlerini büyük ölçüde geriletmiş olsa da Uluslararası Boğazlar Komisyonu ve askerden arındırılmış bölge düzenlemesi aracılığıyla Türkiye'nin egemenliğini kısıtlamayı sürdürmüştür. 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ise bu sınırlamaları kaldırarak Türkiye'ye Boğazlar üzerinde tam denetim yetkisi kazandırmıştır. Yürürlüğe girdiği 1936'dan Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1991'e uzanan elli beş yıllık süreçte sözleşme, egemenlik aracı, jeopolitik denge mekanizması ve kriz yönetimi enstrümanı olmak üzere üç temel işlev üstlenmiştir. Arşiv belgelerine, resmî yayın ve tutanaklara, dönemin süreli yayın kaynaklarına dayanan bu makale, Montrö rejiminin söz konusu üç işlevini ayrı analitik çerçeveler içinde çözümlemektedir. Egemenlik işlevi, sözleşmenin Lozan'ın yapısal sınırlılıklarını kaldırarak Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki askeri ve hukuki denetimini yeniden tesis etmesinde somutlaşmaktadır. Denge işlevi, İkinci Dünya Savaşı süresince sözleşmenin Türkiye'ye büyük güçler arasında stratejik özerklik ve manevra alanı sağlamasında kendini göstermektedir. Kriz yönetimi işlevi ise 1945-1946 Sovyet notaları karşısında sözleşmenin Türkiye için hukuki dayanak teşkil etmesinde somutlaşmış, sonraki yıllarda statükonun korunmasına katkı sağlayan bir çerçeve olarak işlev görmüştür. Soğuk Savaş boyunca bu üç işlev iç içe geçerek sözleşmenin işlevliliğini sürdürmüştür. Klasik, yapısal ve neoklasik realizm perspektifleri aracılığıyla yürütülen çözümleme, Montrö'nün değişen uluslararası konjonktüre uyum sağlayan dinamik bir stratejik araç olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türk Boğazları, Egemenlik, Denge Siyaseti, Kriz Yönetimi

THE TRANSFORMATION OF THE TURKISH STRAITS REGIME AND THE MONTREUX STRAITS CONVENTION: SOVEREIGNTY, BALANCE AND CRISIS MANAGEMENT (1923-1991)

ABSTRACT

The Turkish Straits remained at the centre of great-power rivalry throughout the final century of the Ottoman Empire. The Treaty of Sèvres, signed at the end of the First World War, sought to detach the Straits from Ottoman sovereignty altogether. The 1923 Lausanne Straits Convention, concluded after the War of Independence, reversed most of Sèvres's severe provisions yet still curtailed Turkish sovereignty through an International Straits Commission and demilitarised zones. The 1936 Montreux Convention removed these constraints and granted Türkiye full control over the Straits. Across the fifty-five years between its entry into force in 1936 and the end of the Cold War in 1991, the Convention performed three principal functions, operating as a sovereignty instrument, a geopolitical balancing mechanism and a crisis-management device. Drawing on archival records, official publications and proceedings, and the periodical press of the period, this article examines these three functions of the Montreux regime as distinct analytical frameworks. The sovereignty function is embodied in the Convention's removal of the structural limitations of Lausanne and its restoration of the military and legal control of

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 01.05.2026

Yayına Kabul Tarihi: 25.09.2026

* Bu makale yazarın Ege üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Hasan Mert danışmanlığında hazırladığı "Lozan'dan Soğuk Savaş'ın Sonuna Boğazlar'ın Statüsünde Meydana Gelen Değişiklikler ve Tartışmalar (1923-1991)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Tez sürecindeki desteği için danışmanım Hasan Mert'e teşekkür ederim.

** Öğr. Gör. Dr. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, E-mail: yasar.aldirmaz@yahoo.com,

ORCID: [0000-0001-9138-0536](https://orcid.org/0000-0001-9138-0536)

Türkiye over the Straits. The balancing function is evident throughout the Second World War, when Montreux afforded Türkiye strategic autonomy and room for manoeuvre among the great powers. The crisis-management function is most clear in the Convention's role as a legal basis for Türkiye during the 1945-1946 Soviet notes, and in the subsequent years it continued to operate as a framework contributing to the preservation of the status quo in the Straits. Throughout the Cold War these three functions interlocked to keep the Convention operational. Through classical, structural and neoclassical realism, the analysis demonstrates that Montreux functioned as a dynamic strategic instrument that adapted to shifting international conjunctures.

Keywords: Montreux Straits Convention, Turkish Straits, Sovereignty, Balance of Power, Crisis Management

Giriş

Asya ile Avrupa kıtaları arasında yer alan ve Karadeniz'i Ege Denizi'ne bağlayan Türk Boğazları, kuzeyde İstanbul Boğazı, güneyde Çanakkale Boğazı ve bu iki geçidi birbirine bağlayan Marmara Denizi'nden oluşan bütüncül bir su yolu sistemidir. İstanbul Boğazı'nın en dar noktasında yaklaşık 700 metre (Taşlıgil, 2004, s. 5), Çanakkale Boğazı'nın ise 1.200 metre (İlgar, 2011, ss. 47-48) genişliğe sahip olması, bu hattı coğrafi darlığının yanı sıra askerî, ticari ve diplomatik ağırlığıyla dünya deniz ulaştırmasının en hassas geçiş alanlarından biri hâline getirmiştir. Toplam 164 mil uzunluğundaki bu sistem, dünyanın en dar ve en uzun doğal su yollarından biri olarak tanımlanmaktadır (Kurumahmut, 2025, s. 20). Bu coğrafi özellik, Boğazlar'ı iki deniz alanını birbirine bağlayan teknik bir geçit olmaktan çıkarıp tarih boyunca Karadeniz havzasının dış dünya ile ilişkisini belirleyen stratejik bir eşik hâline getirmiştir.

Bu stratejik eşik niteliği, Boğazlar üzerindeki egemenlik meselesini tarih boyunca öncelikli bir sorun hâline getirmiştir. İstanbul'un fethinden itibaren uzun süre Osmanlı siyasal ve askerî denetiminde kalan Boğazlar'da Karadeniz, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na dek fiilen Osmanlı iç denizi işlevi görmüş (Küçük Kaynarca Antlaşması, 1774, md. 11; Bostan, 2000, ss. 1-2), ancak 19. yüzyılda Sanayi Devrimi'nin ivme kazandırdığı emperyal rekabet Boğazlar'ı büyük güçlerin çatışan çıkarlarının odağına taşımıştır. 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile başlayan çok taraflı düzenleme süreci, Osmanlı Devleti'nin mutlak egemenliğini aşındırarak Boğazlar'ı uluslararası bir rejim alanına dönüştürmüştür (Köse, 2022, s. 510). Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Cephesi'nde yaşanan gelişmeler ise Boğazlar üzerindeki denetimin diplomatik bir statü meselesiyle sınırlı olmadığını, savaşın seyri ve güç dengeleri üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermiştir. 18 Mart 1915'te İtilaf Devletleri donanmasının Boğaz'ı geçme girişiminin Türk savunması karşısında başarısızlığa uğraması, bu hattın modern savaş tarihinde taşıdığı stratejik değeri açıkça ortaya koymuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne dayatılan 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması, Boğazlar üzerindeki egemenlik kaybını en uç noktaya taşımıştır. Antlaşmanın 37-61. maddeleri, bağımsız bütçeye ve bayrağa sahip bir uluslararası komisyon öngörmüş, bu komisyona vergilendirme ve gerektiğinde askerî güç kullanma yetkisi tanımış, Osmanlı Devleti'ni Boğazlar yönetiminden fiilen dışlamıştır (Sevr Antlaşması, 1920, md. 37-61). Bu düzenleme, Türk Millî Mücadelesi'nin daha Sevr'den önce ortaya koyduğu Boğazlar anlayışıyla açık bir karşıtlık içindeydi. Nitekim 28 Ocak 1920 tarihli Misâk-ı Millî Beyannamesi'nin 4. maddesi, İstanbul ve Marmara Denizi'nin güvenliğini Boğazlar'ın dünyaya açılmasının ön koşulu sayarak konuyu bir geçiş serbestisi sorunundan çok egemenlik ve güvenlik meselesi olarak ortaya koymuştur (Misâk-ı Millî Beyannamesi, 1920, md. 4). Millî Mücadele'nin askerî ve diplomatik başarısı, Sevr'in bu dayatmacı Boğazlar rejimi tasarımı uygulanmadan ortadan kaldırmıştır. Lozan'da ise Boğazlar meselesi, Türk egemenliği ile uluslararası geçiş serbestisi arasında yeni bir denge arayışı çerçevesinde yeniden müzakere edilmiştir.

Lozan'dan Montrö'ye uzanan bu dönüşüm, makalenin temel inceleme eksenini oluşturmaktadır. 1923 Lozan düzeni, Sevr'in dışlayıcı çözümünü geçersiz kılrsa da Boğazlar Komisyonu ve askerden arındırma koşulları nedeniyle Türk denetimini eksik bırakmış, Ankara

için kalıcı bir çözümden çok koşullara bağlı bir geçici düzenleme olmuştur. 1930'larda Avrupa'daki kolektif güvenlik düzeninin çözülmesi ve revizyonist devletlerin yükselişi bu geçici düzeni sürdürülemez kılmış, 1936 Montrö Sözleşmesi ise Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki tam denetimini yeniden kurduğu dönüm noktası olarak ortaya çıkmıştır.

Boğazlar'ın stratejik değerini açıklayan temel unsur, bu su yolu sisteminin kara gücü ile deniz gücü arasındaki temas hattında yer almasıdır. Alfred Thayer Mahan'ın deniz gücünü, Halford J. Mackinder'in ise kara gücünü önceleyen kuramları, Boğazlar'ı denizden kara havzalarına, karadan ise açık denizlere erişimi belirleyen kritik bir denetim noktası olarak konumlandırmaktadır (Mahan, 1890, ss. 25-30; Mackinder, 1904, ss. 436-437). Mahan'ın deniz gücü kuramında coğrafi konum ve dar geçitlerin denetimi bir devletin deniz hâkimiyetini belirleyen başlıca unsurlar arasında sayılmaktadır. Bu bakışla Boğazlar, denetimi elinde tutan devlete Karadeniz'e giriş ve çıkışı düzenleme gücü veren bir konumdur (Mahan, 1890, ss. 25-30). Boğazlar'ın bu denetleyici niteliği, dar ve kolayca ikame edilemeyen bir deniz geçidi olmasından kaynaklanmaktadır. Deniz jeostratejisi literatüründe bu tür geçitler 'darboğaz' (chokepoint) kavramıyla adlandırılmakta (Rodrigue, 2004, s. 359), Boğazlar da bunların en kritik örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bu nitelik, kıyı devletine geçişi denetleme yoluyla orantısız bir kaldıraç gücü kazandırırken Boğazlar'ı büyük güç rekabetinin sürekli ilgi alanına da dönüştürmektedir. Kıyıdaş devletler açısından Boğazlar, Karadeniz'i dış müdahaleye kapatabilen bir savunma kilidi, kıyıdaş olmayan güçler açısından ise Karadeniz havzasına nüfuz etmenin tek deniz geçididir.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi, söz konusu jeopolitik zemin üzerinde güç dengesi, güvenlik ikilemi ve neoklasik realizm kavramlarıyla kurulmuştur. Güç dengesi kavramı, Boğazlar'ın büyük güç rekabetinde neden sürekli stratejik bir araç olarak görüldüğünü açıklamaktadır. Klasik ve yapısal realizm geleneklerinden devralınan güvenlik ikilemi, Boğazlar'ın farklı aktörler için aynı anda hem güvenlik sağlayan hem de tehdit üreten çift yönlü niteliğini çözümlemeye imkân vermektedir (Morgenthau, 1948, ss. 4-15; Waltz, 1979, ss. 88-93; Herz, 1951). Neoklasik realizm ise Türkiye'nin Boğazlar politikasını sistemik baskıların yanı sıra karar alıcıların algıları, kurumsal bellek, askerî kapasite ve jeopolitik hafıza gibi içsel etkenlerle birlikte değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır (Rose, 1998, ss. 146-154). Böylece Montrö rejimi, uluslararası hukukun belirlediği bir geçiş düzeni olduğu kadar Türkiye'nin değişen konjonktürlerde egemenlik, denge ve kriz yönetimi kapasitesini harekete geçirdiği stratejik bir araç olarak da ele alınmaktadır.

Boğazlar'ın uluslararası hukuktaki konumu da bu stratejik niteliği tamamlayan kendine özgü (*sui generis*) bir yapı arz etmektedir. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının her iki yakası ile bunları birleştiren Marmara Denizi bütünüyle Türk egemenliği altında bulunduğundan, Boğazlar'ın iki açık denizi birleştiren sıradan bir uluslararası boğaz kategorisi içinde değerlendirmek güçtür. Bu nedenle 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (UNCLOS) 37-44. maddelerinde düzenlenen transit geçiş rejimi Boğazlar'a hukuken ve coğrafi olarak uygulanabilir değildir. Nitekim UNCLOS'un 35. maddesi, Montrö gibi uzun süredir yürürlükte bulunan özel ve çok taraflı boğaz rejimlerinin geçerliliğini saklı tutarak Boğazlar'ı genel transit ve zararsız geçiş hükümlerinin dışında bırakmıştır (Kuru-mahmut, 2025, ss. 196-197). Montrö, geçiş serbestisi ile kıyı devletinin güvenlik ve denetim yetkilerini aynı metinde birleştirerek klasik deniz hukukuna paralel fakat ondan bağımsız özel bir normatif alan oluşturmuştur.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi üzerine literatür genel olarak iki ana eksende yoğunlaşmaktadır. Birinci eksen, sözleşmenin maddelerini uluslararası hukuk çerçevesinde çözümleyen, geçiş rejimi, savaş gemilerinin statüsü, Boğazlar Komisyonu ve askerden arındırılmış bölge gibi teknik düzenlemeleri merkeze alan hukuki-teknik çalışmalardan oluşmaktadır.

İkinci eksen ise Lozan-Montrö geçişini, 1945-1946 Sovyet notalarını ve Soğuk Savaş'ın kriz anlarını kronolojik biçimde belgeleyen diplomatik tarih yaklaşımıdır. Son yıllarda Türk arşiv kaynaklarının kullanımı belirgin biçimde genişlemiş, birincil belgeye dayalı çalışmalar çoğalmıştır. Bu çalışmalar Boğazlar meselesinin farklı yönlerini aydınlatmakla birlikte, Montrö'nün farklı dönemlerde üstlendiği stratejik işlevleri tek bir analitik çerçevede birlikte değerlendirme konusunda sınırlı kalmaktadır. Bu makale, Montrö rejimini egemenlik aracı, jeopolitik denge mekanizması ve kriz yönetimi enstrümanı olarak ele alarak bu boşluğa katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu çözümlemede Montrö, Türkiye'nin dış politika davranışının bir parçası olarak konumlandırılmakta, realizmin sistemik, mekânsal ve birim düzeylerindeki açıklamaları belge temelli analizle birleştirilmektedir. Kriz dönemlerinde kriz öncesi, kriz süreci ve kriz sonrası diplomatik adımlar arşiv belgeleri ve basın yansımaları üzerinden eş zamanlı değerlendirilmektedir. Bu yöntem, sözleşmenin metni 1936'dan bu yana değiştirilmeden sürerken uygulamada siyasal manevraya alan açan yapısını rejimin sürekliliğinin kaynağı olarak ortaya koymaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 1923 Lozan Boğazlar Rejimi'ni sınırlı egemenlik çerçevesinde arka plan olarak değerlendirmektedir. İkinci bölüm, 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki askerî, idarî ve hukukî egemenliğinin tesisi bağlamında incelemektedir. Üçüncü bölüm, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Montrö'nün Türkiye'ye sağladığı stratejik özerklik ve denge siyaseti kapasitesini tartışmaktadır. Dördüncü bölüm, 1945-1946 Sovyet talepleri karşısında Montrö'nün Türkiye için nasıl bir hukukî koruma ve kriz yönetimi zemini oluşturduğunu ele almaktadır. Beşinci bölüm ise Soğuk Savaş boyunca Küba Füze Krizi'nden Kiev sınıfı gemilerin geçiş tartışmalarına kadar uzanan örnekler üzerinden, sözleşmenin statükoyu koruyan ve Türkiye'ye manevra alanı sağlayan işlevini değerlendirmektedir. Araştırmada yerli ve yabancı arşiv belgeleri, resmî yayın ve tutanaklar ile dönemin süreli yayın kaynakları karşılaştırmalı biçimde kullanılmıştır.

1. Lozan Boğazlar Rejimi: Sınırlı Egemenlik

1922 sonbaharında Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından toplanan Lozan Barış Konferansı'nda Boğazlar meselesi, müzakerelerin en tartışmalı gündem maddelerinden birini oluşturmuştur. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Boğazlar sorununu "konferansın en güç meselesi" olarak tanımlayarak müzakerelerin merkezine çekmiştir (Meray, 2023, s. 171). İngiltere'nin Lozan'daki tezi, tarihsel konumunun tersine dönmesiyle dikkat çekicidir. Çarlık Rusya'sı karşısında uzun süre Boğazlar'ın kapalılığını savunan Londra, bu kez Sovyet Rusya'sına karşı geçitlerin serbestliğini savunmuştur (Kürkçüoğlu, 1978, s. 258). İngiliz teklifi, Boğazlar'ın ticaret gemilerinin yanı sıra savaş gemilerine de açılmasını, geçişlerin Türkiye dışında uluslararası bir komisyonca denetlenmesini ve her iki kıyının askerden arındırılmasını öngörüyordu. Londra için bu düzenleme, Akdeniz'den Karadeniz'e kesintisiz bir İngiliz etki alanı kurmanın ve Türk-Sovyet yakınlaşmasını sınırlandırmanın aracıydı (Sele, 1968, s. 432). Mustafa Kemal Paşa, Mudanya'da elde edilen askerî kazanımı yeni bir çatışmayla genişletmek yerine diplomatik meşruiyet zemininde tahkim etmeyi tercih ederek Türkiye'nin uzun vadeli stratejik konumlanmasını önceliklendirmiştir (Aralov, 2024, s. 145). Bu doğrultuda Meclis'in oybirliğiyle baş murahhas seçtiği İsmet Paşa, murahhaslar Rıza Nur ve Hasan Saka ile birlikte (İnönü, 1987, s. 47) müzakerelerin ilk aşamasında ayrıntılı bir karşı teklif sunmaktan kaçınarak diğer devletlerin pozisyonlarını gözlemleme stratejisi izlemiştir. Lord Curzon bu tutumu sert biçimde eleştirmiş, Sovyet delegesi Çiçerin'in rolleri karıştırıp İsmet Paşa'nın kalpağını giydiğini sandığını söyleyerek Türkiye'nin Sovyetlere yakın durmasından duyduğu rahatsızlığı ironiyle dile getirmişse de bu yaklaşım, Türkiye'nin manevra alanını koruyan bilinçli bir taktik esneklik örneği olmuştur (Demirci,

2017, s. 118). İnönü'nün 4 Aralık oturumunu aynı gün Hey'et-i Vekile'ye bildiren raporu bu taktiği kendi kaleminden doğrulamaktadır. Türk heyeti Misâk-ı Millî'ye atıfla yalnız genel görüş bildirmiş, Rus teklifinin Türk görüşüne en yakın öneri olduğunu belirtmekle birlikte bütün teklifleri dinleyip inceleyeceğini söylemiştir. Curzon'un açıklama ısrarına İnönü, Boğazlar'ın Türk topraklarında bulunması nedeniyle Türkiye'nin egemenlik haklarını koruma yükümlülüğü taşıdığı, geçiş hakkı isteyen tarafların ise tekliflerini önce kendilerinin ortaya koyması gerektiği karşılığını vermiştir (İnönü, 2021, ss. 526-527). İnönü aynı raporda Müttefiklerle Ruslar arasındaki asıl anlaşmazlığın Boğazlar'ın savaş gemilerine kapalı ve savunmalı olup olmayacağı noktasında yoğunlaştığını, tahkimatsız ve savunmasız bir Boğazlar'ı kabul edebileceklerini açıklamanın "en mühim bir merhale-i siyaset" olacağını ve bu tavizi pazarlığın erken aşamasında kolayca vermeye niyetli olmadıklarını kaydetmiştir (İnönü, 2021, s. 528).

İngiltere'nin bu serbestlik tezi, Sovyetler Birliği'nin güvenlik kaygısıyla çatışmaktaydı. Karadeniz'e kıyıdaş tek büyük güç olan Moskova, Boğazlar'ın tüm savaş gemilerine kapatılmasını ve yalnızca ticaret gemilerine geçiş tanınmasını savunmuştur (Meray, 2023, s. 187; Maharramova Cengiz, 2019, s. 188). Sovyet tezinin temelinde, Karadeniz'i dış müdahaleye karşı korunması gereken doğal bir güvenlik havzası sayan anlayış yatıyordu. Bu nedenle Moskova, İngiltere'nin önerdiği uluslararası komisyon modelini Batı'nın Karadeniz'e nüfuz aracı olarak görmüş, geçitlerin uluslararasılaştırılmasına karşı çıkarak Boğazlar'ın Türkiye'nin denetiminde kalmasını talep etmiştir (FO 371/8219/N 8911). Sovyetler Birliği, bu tezi savunabilmek için her şeyden önce müzakere masasında yer almak istemiş, konferansa davet edilmeme girişimlerine üç ayrı nota ile itiraz etmiştir. 30 Eylül 1922'de konferanstan dışlanmayı protesto eden ilk notada Moskova, İngiltere'nin "Moskova'yı ve müttefiklerini haberdar etmeden oluşturduğu ablukaya" şiddetle itiraz etmiştir. 27 Kasım 1922 tarihli ikinci nota, "Boğazlar'ın statüsünün ancak kıyıdaş devletlerin katılımıyla belirlenebileceğini, aksi takdirde yapılan düzenlemenin siyasi ve hukuki geçerliliğinin bulunmayacağını" ilan etmiştir. 3 Aralık 1922 tarihli üçüncü nota ise Boğazlar statüsünün Yakın Doğu barışından ayrılmayacağını vurgulamıştır (SSCB Dışişleri Bakanlığı, 1962, ss. 30-32). Bu notalarla protesto edilen sınırlı katılım formülü aslında Ankara'nın önerisiydi. İnönü, hasım devletlerle yapılacak barış konferansının bütün safhalarına Rusya'nın katılmasını istemeyeceklerini, Boğazlar rejimi görüşülürken Rusya ve öteki Karadeniz devletlerinin görüşlerini ifade etmelerinin ise makul bir formül olduğunu Büyükelçi Aralov'a bildirmiş, Müttefikler de bu formülü kabul etmiştir (İnönü, 1987, ss. 47-48). Katılımın kapsamı üzerindeki bu anlaşmazlığa rağmen Boğazlar'ın kıyıdaş devletlerin denetiminde kalmasını isteyen Sovyet çizgisi, Türkiye'nin güvenlik öncelikli pozisyonuyla örtüştüğü ölçüde Ankara'nın manevra alanını genişletmiştir.

Amerikan heyeti konferansa gözlemci sıfatıyla katılmış, deniz ticaretinin serbestliği (*mare liberum*) ve Açık Kapı ilkesi doğrultusunda Boğazlar'ın bütün devletlerin ticaret ve savaş gemilerine açık tutulmasını savunmuştur (Armaoğlu, 1991, s. 486). Amerikan delegesi Richard Washburn Child, Karadeniz'in silahsızlandırılmasını Boğazlar serbestisinin ön koşulu olarak ileri sürmüştü (Meray, 2023, s. 197), Amerikan Donanma Genel Kurulu'nun 10 Kasım 1922 tarihli raporu ise hem ticaret hem savaş gemilerine tam geçiş serbestliği tanınmasını savunmuştur (Howard, 1963, s. 234). Child'ın silahsızlandırma önerisi ile Donanma Genel Kurulu'nun tam serbestlik tezi arasındaki ayrım, ABD'nin Boğazlar konusundaki bakışının askerî tahakkümden çok serbest deniz ticaretine ve açık deniz rotalarına dayandığını ortaya koymaktadır. Aynı ticaret-merkezli çizginin bir uzantısı olarak ABD, serbest geçişi savunmakla birlikte Boğazlar'ı denetleyecek uluslararası komisyona katılmayı açıkça reddetmiş, Dışişleri Bakanı Charles Evans Hughes bu yapının içinde yer alma niyeti taşımadıklarını bildirmiştir (Howard, 1963, s. 234). İnönü'nün raporuna göre Amerikan delegesi 6

Aralık oturumunda Boğazlar'ın askerden arındırılmasını şiddetle savunmuştur (İnönü, 2021, s. 532).

İnönü 6 Aralık 1922 tarihli raporunda Ankara'ya, Ruslara Boğazlar'ın kapatılması sistemini artık savunamayacaklarını söylemek ve tahkimattan vazgeçme imkânını göstermek zorunda olduğunu bildirmiştir (İnönü, 2021, s. 531). Aynı gün Müttefikler Curzon'un sunduğu ortak projeye Rusların kapalı ve savunmalı Boğazlar tezini reddetmiştir. Proje Boğazlar ve Marmara'da geçişi engelleyecek daimî askerî tesis bulunmamasını, iki Boğaz çevresinde ve Marmara adalarında geniş askerden arındırılmış bölgeler kurulmasını, İstanbul'da en çok on bin kişilik kuvvet bırakılmasını, barışta her devletin Karadeniz'deki en güçlü donanma kadar savaş gemisi geçirebilmesini ve seyrüseferin uluslararası bir komisyonca düzenlenmesini öngörüyordu (İnönü, 2021, ss. 532-533). Büyük güçlerin karşıt tezleri belirginleştikten sonra Türk heyeti, başından beri koruduğu gözlem tutumunu bırakarak kendi resmî önerisini 8 Aralık 1922'de konferansa sunmuştur. Öneri, ticaret gemilerine barış ve savaş zamanlarında serbest geçiş hakkı tanıyor, ancak bu serbestiyi İstanbul ve Marmara Denizi'nin kara ve deniz yönünden gelebilecek tehditlere karşı güvence altına alınması şartına bağlıyordu (TDA, 571-67781-297007-5; Sonyel, 1974, s. 67). İnönü'nün aynı gün Ankara'ya bildirdiği teklif dört esasa dayanıyordu. Bu esaslar Boğazlar'ın, başkentin ve Marmara'nın baskınlara karşı güvence altına alınması, geçecek savaş gemilerinin iki Boğaz arasında tehlike oluşturmayacak biçimde sınırlandırılması, ticaret gemilerine barışta ve savaşta gece gündüz geçiş serbestisi tanınırken Türkiye'nin taraf ya da tarafsız olduğu bir savaşta özel haklarının saklı tutulması ve seyrüseferin Tuna Komisyonu benzeri bir uluslararası komisyonca düzenlenmesiydi. Curzon Türkiye'nin askerden arındırma fikrini kabul etmesini rahat bir nefes alarak kaydetmiştir (İnönü, 2021, s. 536). İnönü tahkimattan vazgeçmenin Ruslarla yaratacağını öngördüğü fırtınanın Türk tarafının hâkimiyeti ve Rusların boyun eğmesiyle atlatıldığını, asıl güçlüğün ise Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir savaşta muharip bir devletin bütün donanmasıyla Boğazlar'dan geçebilmesi hükmünde düğümlendiğini rapor etmiştir (İnönü, 2021, ss. 537-538). Türkiye böylece serbest geçiş ilkesini kabul etmekle birlikte düzenlemenin merkezine kendi güvenlik çıkarlarını yerleştirmiştir (Karacan, 2020, s. 132). Bu yaklaşım, başlangıçta savunulan tam kapalılık ilkesinden bir geri çekilme değil, geçiş serbestisinin mutlak olmadığını ve Türkiye'nin güvenliğini gözetken düzenlemelerle sınırlandırılması gerektiğini ortaya koyan bilinçli bir konumdu. Şartın dayanağı, Misâk-ı Millî'nin 4. maddesinde ifade edilen güvenlik önceliğiydi. Müzakerelerin teknik düzeyde tamamlanmasının ardından Türk delegasyonu 1 Şubat 1923'te Boğazlar Komisyonu'na ilişkin düzenlemeleri kabul etmiş (FO 371/9063/E 1315'ten aktaran Sonyel, 1974, s. 69), sözleşme 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Sovyetler Birliği sözleşmeyi 14 Ağustos 1923'te Roma'da imzalamakla birlikte iç hukukunda onaylamamış, bu tutum Moskova'nın Lozan düzenini Karadeniz güvenliği bakımından yetersiz ve geçici bir çözüm saydığını göstermiştir (Gezalova, 2015, s. 52).

Lozan Boğazlar Sözleşmesi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın her iki kıyısında askerden arındırılmış bölgeler tesis etmiş, İstanbul garnizonunu 12.000 askerle sınırlamıştır. Sözleşme ayrıca Türkiye'nin başkanlığında bir Boğazlar Komisyonu kurmuştur (Lozan Boğazlar Sözleşmesi, 1923). Komisyon, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, SSCB ve Sırp-Hırvat-Sloven devleti temsilcilerinden oluşturulmuş, sekreteryası İstanbul Galata'da konuşlanmıştır. Sovyet Rusya ile Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ise komisyona üye atamamıştır (Bozkurt, 2017, ss. 7-8). Komisyonun işlevi savaş gemileri ve askerî uçakların geçişini izlemek, istatistik derlemek ve ihlalleri Milletler Cemiyeti'ne bildirmekle sınırlı kalmıştır. Sınırlı bir yetkiyle donatılmış olsa da komisyon, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini uluslararası denetime tabi kılan ve bu yönüyle egemenliği zedeleyen

bir organdı. Ne var ki komisyonun bilgi akışı ve idari işleyişi bakımından bütünüyle Türk makamlarına bağımlı kalması, dayatılan bu denetimi fiiliyatta büyük ölçüde biçimsel bir çerçeveye indirgemıştır.

Bu yapısal zafiyeti en çarpıcı biçimde tescil eden belge, 1925 yılı çalışmalarına ilişkin olarak Milletler Cemiyeti'ne sunduğu ilk raporudur. Raporda komisyonun tüm bilgilerini münhasıran Türk makamlarından edindiği, personel, teçhizat ve arşiv mekanizmalarında bağımsızlıktan yoksun olduğu belirtilmiş, "Türk hükümetinin doğrudan çıkarlarını ilgilendiren konularda komisyonun tarafsızlığı ve inisiyatif kullanma kapasitesinin hayali hale gelmesini engelleyecek tam bağımsızlığa sahip olmadığı" açıkça ifade edilmiştir (SDN, R619/11/40872/52045, ss. 2-3). Komisyonun kendi bağımlılığını bizzat tescil eden bu rapor, denetim organının özerklik iddiasını içeriden çürütmesi bakımından dikkat çekicidir. Lozan düzeninin kurumsal zayıflığını dışarıdan bir eleştiri değil, organın kendi resmî beyanı ortaya koymaktadır. Vasıf Paşa'nın başkanlığı döneminde (1923-1934) yaşanan diplomatik sürüşmeler (20 Mayıs 1925'te komisyon bayrağının asılmasının engellenmesi üzerine yabancı üyelerin toplantıyı terk etmesi gibi olaylar) Lozan rejiminin kurumsal kırılmağını derinleştirmiştir (BOA, HR.İM., 248-108).

Lozan Boğazlar rejimi, Sevr'in öngördüğü tam dışlanmadan köklü bir geri dönüş sağlamış olsa da Türkiye'nin bakış açısından geçici nitelikte bir uzlaşıydı. Sevr'de bağımsız bütçe, bayrak, vergilendirme yetkisi ve gerektiğinde askeri güç kullanma hakkına sahip bir komisyon tasarlanmış, komisyon fiilen yarı bağımsız bir devlet yapılanması öngörmüştür. Lozan'da ise idari yetki Türkiye'de kalmış, komisyonun görevi teknik gözlem ve raporlama ile sınırlandırılmıştır. İki rejim arasındaki temel fark, Sevr'in egemenliği tümüyle devreden bir yapı kurmasına karşın Lozan'ın Türk katılımını koruyan karma bir sistem getirmesidir. Tefrik Rüşti Aras, Lozan Muahedesi'nin Meclis'te görüşülmesi sırasında kıyıların silahtan arındırılmasını barış uğruna katlanılan zorunlu bir fedakârlık saymış, antlaşmanın uygun fırsat doğduğunda tamamlanacağı beklentisini daha o günden kaydetmiştir (Aras, 2010, s. 98). İnönü de geriye dönük değerlendirmesinde Boğazlar'ın gayri askerî hâle sokulmasını Lozan'ın başlıca eksiği saymış, bunun onarımının devletin sonraki gücüne bırakıldığını ve on üç yıl sonra Montrö ile Boğazlar'ın bütünüyle Türk hâkimiyetine geçtiğini kaydetmiştir (İnönü, 1987, s. 155). Gazi Mustafa Kemal Atatürk ise Lozan'da kabul edilen sınırlı ama egemenliği gözetken yapıyı bir denge başarısı olarak nitelendirmiş, Boğazlar Komisyonu'nun Türkiye başkanlığında ve teknik işlevlerle sınırlandırılmış biçimde yapılandırılmasını, mutlak egemenlik hedefiyle örtüşme de yeni devletin uluslararası manevra alanını genişleten anlamlı bir adım olarak görmüştür (Atatürk, 2019, ss. 1022-1023).

2. Montrö Sözleşmesi: Egemenliğin Tesisi

1923-1936 arasında uluslararası güç dengelerindeki kırılmalar, Lozan rejiminin revizyonu için gereken ortamı olgunlaştırmıştır. Benito Mussolini yönetimindeki İtalya, "mare nostrum" (bizim deniz) ideolojisiyle Doğu Akdeniz'de yayılmacı bir politika izlemiş, Oniki Ada'yı askeri üslere dönüştürmüş, 1935'te Habeşistan'a saldırmıştır. Bu yayılmacılık, İngiltere ve Fransa'nın dikkatini Boğazlar'ın stratejik değerine yeniden çekmiştir. Nitekim 1920'lerde Boğazlar'ın uluslararasılaştırılmasında ısrar eden Londra, İtalyan tehdidi karşısında tutumunu değiştirerek Türkiye'nin tahkimat taleplerine kontrollü bir destek vermeye başlamıştır. Almanya'nın Versay Antlaşması'nı ihlal eden yeniden silahlanma faaliyetleri ve Ren Bölgesi'ni işgal etmesi, Avrupa güvenlik mimarisinin çökmekte olduğunun en açık göstergeleri olmuş, Milletler Cemiyeti'nin otoritesinin giderek zayıflaması, kolektif güvenlik sisteminin de işlevsizleştiğini kanıtlamıştır. Türkiye, bu konjonktürü değerlendirerek Boğazlar rejiminin değiştirilmesi talebini sistematik biçimde uluslararası gündeme taşımış, bu

talebi antlaşmanın yapıldığı koşulların köklü biçimde değiştiğini öne süren *rebus sic stantibus* ilkesine dayandırarak uluslararası hukuk ve diplomasi zemininde yürütmüştür (Bolat ve Güneş, 2022, ss. 70-71).

Türkiye'nin bu talebi, yıllara yayılan tutarlı ve ısrarlı bir diplomasinin ürünüdür. Ankara, değişen güvenlik ortamında Lozan Boğazlar rejiminin fiilen yetersiz kaldığını ileri sürmüş, Boğazlar'ın askerî savunmasına ve geçiş rejimine ilişkin hükümlerin Türkiye lehine yeniden düzenlenmesini diplomatik zeminde Batılı devletlere iletmiştir. Talep, kademeli diplomatik girişimlerle somutlaşmıştır. 1933 Silahsızlanma Konferansı'nda Lozan'ın askerden arındırma hükümlerinin kaldırılmasını gündeme getirmiş (Kocatürk, 1988, ss. 522-524), devamında 1934 ve 1935 yıllarında gerek Milletler Cemiyeti nezdinde gerekse ikili diplomasi kanallarıyla konuyu tekrar dile getirmiştir (Gönlübol ve Sar, 1996, ss. 89-91). Sürecin mimarı Aras, revizyon talebinin hukuki gerekçesini Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. maddesindeki dört devlet garantisine dayandırmıştır. Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden çekilmesi ve İtalya'nın eski müttefiklerinden kopması bu garantiyi uygulanamaz kılmış, böylece Lozan'da silahsızlandırmaya karşılık Türkiye'ye verilen tek somut güvence ortadan kalkmıştır (Aras, 2010, s. 101). Aras girişimi önce Litvinov ve Titulescu'ya açarak desteklerini sağlamış, Londra'da Fethi Okyar ile birlikte Eden'den olumlu eğilim almış, Ankara'da İnönü'nün teşviki ve Atatürk'ün geri dönüşü olmayan bir adım olduğu uyarısıyla verdiği onayla harekete geçmiştir (Aras, 2010, ss. 102-103). İtalya'nın Habeşistan'a saldırısının yarattığı uluslararası krizin doruk noktasında, 10 Nisan 1936'da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras imzasıyla Lozan Sözleşmesi taraflarına resmi bir nota gönderilmiş (TDA, 534-37189-149171-38), uluslararası konferans toplanması talep edilmiştir. Notayı Numan Menemencioğlu kaleme almış, taslak Sovyet Büyükelçisi ile iş birliği içinde hazırlanmıştır (Aras, 2010, ss. 103-104). Başvekâlet aynı gün yayımladığı bildiriyle uluslararası durumdaki hukukî, siyasî ve askerî değişiklikler karşısında sözleşmenin Türkiye'nin güvenliği ve savunması için esasından değişmesi gerektiğini kamuoyuna duyurmuş, girişimin izlenen siyasetin usullerine tamamen uygun olduğunu vurgulamış, İnönü'nün Meclis Grubu'na verdiği izahat oybirliğiyle tasvip edilmiştir (Ulus, 1936.04.11, s. 1). SSCB, bu notaya ilk yanıt veren devlet olmuş ve 16 Nisan'da sözleşmenin yeniden incelenmesini kabul ettiğini bildirmiştir (TDA, 571-35357-138981-15). Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, konferans öncesinde Belgrad, Atina, Sofya, Bükreş, Moskova, Londra ve Paris'e diplomatik ziyaretler gerçekleştirerek zemin hazırlamıştır.

22 Haziran 1936'da Montrö'de başlayan konferansa İtalya dışındaki tüm Lozan tarafı devletler katılmıştır. İlk oturum sonunda Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu oybirliğiyle konferans başkanı seçilmiştir (Meray ve Olcay, 2020, ss. 38-41). Türk heyetine Dışişleri Bakanı Aras başkanlık etmiş, heyette Londra ve Paris büyükelçileri, Genelkurmay temsilcileri, deniz ve hava subayları ile hukuk müşavirleri yer almıştır. İngiliz delegasyonunu Lord Stanhope, Sovyet delegasyonunu Dışişleri Halk Komiseri Maksim Litvinov yönetmiştir (Meray ve Olcay, 2020, ss. 11-18). Açılış konuşmasında Aras, Lozan rejiminin on üç yılda ciddi biçimde aşındığını ve 1923'te kabul edilen askersizlik ilkelerinin artık Türkiye'nin güvenliğini tehlikeye soktuğunu vurgulamıştır. Lord Stanhope, Türkiye'nin uluslararası bağlayıcılık ilkesine uygun biçimde konferansa katılmasından duyduğu memnuniyeti belirtmiş, Litvinov ise Türkiye'nin önerilerini "haklı güvenlik talepleri" olarak nitelendirmiştir (Meray ve Olcay, 2020, ss. 23-38).

Müzakerelerin merkezinde, Türk heyetinin konferansa sunduğu taslak metin yer almış, savaş ve yardımcı gemilerin geçiş koşulları, hava araçlarının statüsü ve Karadeniz'e kıyıdaş olan ile olmayan devletlerin hakları en çetin başlıkları oluşturmuştur. Asıl görüş ayrı-

lığı, Boğazlar'dan Karadeniz'e açılacak donanmaların kapsamı üzerinde belirlemiştir. İngiltere, Akdeniz'deki deniz gücünün hareket serbestisini koruyacak biçimde kıyıdaş olmayan devletlere görece geniş bir geçiş hakkı tanınmasını savunurken, Sovyetler Birliği Karadeniz'in güvenliğini öne çıkararak bu donanmaların süre, tonaj ve sayı bakımından sıkı biçimde sınırlandırılmasını istemiştir. Bu iki yaklaşım arasında Türkiye, kendi denetim yetkisinin tam tesisini önceleyen bir konum benimsemiş, Sovyetler'in Karadeniz'i kıyıdaş olmayan donanmalara kapalı tutma yönündeki ısrarı da Ankara'nın elini güçlendirmiştir. Söz konusu ayrışmalar, taslağın teknik komiteler ve yazım komisyonları aracılığıyla madde madde işlenmesini zorunlu kılmış, Türk ve İngiliz heyetleri arasında maddelerin teknik ve dilsel ifadeleri için karşılıklı değişim tabloları hazırlanarak kesintisiz pazarlıklar yürütülmüştür (Meray ve Olcay, 2020, ss. 520-542).

Varılan uzlaş, geçiş serbestisi ile kıyı devletinin denetimi arasında kurulan dengeyi yansıtmış, Karadeniz'in güvenliğini önceleyen bu çözüm hem Türkiye'nin hem de Sovyetler Birliği'nin temel kaygılarını karşılamıştır. 18 Temmuz 1936'da nihai metinler üzerinde anlaşmaya varılmış, konferans dört haftalık çalışmanın ardından 20 Temmuz 1936'daki on sekizinci oturumda sözleşmenin imzalanmasıyla sona ermiştir. Kapanış konuşmasında Aras, sözleşmeyi "umudunu yitirmiş pek çok yüreğe cesaret veren, dünya üzerinde yeni bir umut parlatan ve barış davasına yeni bir dayanak sağlayan" bir kazanım olarak tanımlamıştır (Meray ve Olcay, 2020, ss. 408-409). Böylece Montrö, revizyonist güçlerin antlaşmaları tek taraflı biçimde ihlal ettiği bir dönemde, bir statünün uluslararası hukuka ve diplomasiye bağlı kalınarak da değiştirilebileceğini gösteren istisnai bir örnek olmuştur. Aras bu niteliği daha da ileri taşımıştır. Ona göre Montrö, Boğazlar'ın sınırlarını aşan bir kolektif iş birliği siyasetinin ifadesiydi ve dönemin dışişleri bakanları ortak barış politikasını "Montreux Siyaseti" diye anmıştır. Aynı değerlendirmede Balkan Antantı, Montrö ve 1937 Sadabat Paktı tek bir barış cephesinin ardışık halkaları olarak konumlandırılmıştır (Aras, 2010, s. 165).

Montrö, Türkiye'de ulusal bir zafer olarak karşılanmış, sözleşmenin toplumsal anlamı dönemin basınında ve resmî söyleminde belirginleşmiştir. Cumhuriyet gazetesi konferansın ilk oturumunu Aras'ın "Boğazlar Türkiye'nin en hassas noktasıdır ve onu korumak hakkımızdır" vurgusuyla aktarmış (Cumhuriyet, 1936.06.23, s. 1), Yunus Nadi ise sözleşmeyi "Boğazlar ve Boğaz suları Türk'ün tam hâkimiyet ve istiklâlinin ifadesidir" sözleriyle değerlendirmiştir (Cumhuriyet, 1936.07.10, s. 1). Balkan Antantı ortağı Yugoslavya'nın Başbakanı Stoyadinoviç ile bir yıl sonra Sadabat Paktı'nda buluşulacak Irak ve Afganistan başbakanlarının ve İsviçre Elçisi'nin tebrik telgrafları da aynı günlerde yayımlanmış, sözleşmenin bölgesel barış cephesi içindeki yeri böylece görünür olmuştur (Ulus, 1936.07.25, ss. 1-2). Bu egemenlik vurgusunun zirvesini Atatürk'ün 1 Kasım 1936'da TBMM'yi açış konuşması oluşturmuştur. Atatürk, "Tarihte birçok defa münakaşa ve ihtiras vesilesi olmuş olan Boğazlar, artık tamamıyla Türk hakimiyeti idaresinde, yalnız ticaret ve dostluk münasebetlerinin muvasala yolu haline girmiştir. Bundan böyle muharip herhangi bir devletin harp gemilerinin Boğazlardan geçmesi memnudur" ifadesini kullanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 13, 1 Kasım 1936, s. 6).

Montrö Sözleşmesi, bir geçiş rejimi getirmenin ötesinde, Lozan'ın askerden arındığı ve uluslararası bir komisyona devrettiği Boğazlar üzerindeki askeri, idari ve hukuki egemenliği yeniden Türkiye'ye kazandırmıştır. Sözleşme, Boğazlar'ın iki yakasında tahkimat yapma ve silahlı kuvvet bulundurma hakkını Ankara'ya iade ederek Lozan'ın askerden arındırılmış bölge statüsünü sona erdirmiştir. Geçiş düzeni de bu egemenliği teyit eden bir çerçeve üzerine kurulmuştur. Barış zamanında ticaret gemilerine tam geçiş serbestisi tanıılırken Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemileri tonaj ve kalış süresi bakımından sınırlandırılmış, böylece Karadeniz'in kıyıdaş olmayan donanmalara karşı korunması

güvence altına alınmıştır. Egemenliğin en keskin ifadesi ise sözleşmenin 20. ve 21. maddelerinde belirir. Türkiye, savaşa taraf olduğunda Boğazlar'ı savaş gemilerine tümüyle kapatma, kendisini yakın bir savaş tehdidi altında gördüğünde ise henüz çatışmaya girmeden önleyici düzenlemeler yapma yetkisi elde etmiştir (Meray ve Olcay, 2020, ss. 694-701). Klasik uluslararası hukukta istisnai sayılan bu “önleyici egemenlik” yetkisi, Türkiye’yi barış zamanında geçişi denetleyen bir idareci konumundan çıkararak kriz anlarında etkin biçimde müdahale edebilen stratejik bir aktöre dönüştürmüştür.

Montrö’nün Türkiye açısından en somut egemenlik kazanımı ise, Lozan’da oluşturulan Boğazlar Komisyonu’nun resmen kaldırılması ve geçiş rejiminin doğrudan Türkiye Cumhuriyeti tarafından yürütölmeye başlanması olmuştur. 3 Ağustos 1936’da Boğazlar Komisyonu, İngiliz delegasyonunun Montrö Konferansı’ndaki beyanı doğrultusunda olağanüstü toplantıya çağrılarak bir aylık devir teslim süreci başlatılmıştır (Cumhuriyet, 1936.08.04, s. 1). 10 Eylül 1936’da son başkan Mehmet Ali Talay, komisyonun tasfiyesini Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği’ne resmen bildirmiş, arşiv, belge ve teçhizat Türk makamlarına devredilmiştir (Bozkurt, 2017, s. 15). Lozan rejiminin Türk egemenliğini sınırlayan kurumsal temeli böylece bütünüyle ortadan kalkmıştır.

Montrö’nün tanıdığı egemenlik yetkilerini sahada hayata geçiren düzenlemelerden biri de 26 Ağustos 1936’da çıkarılan Bakanlar Kurulu kararıdır. Genelkurmay Başkanlığı’nın 30 Temmuz 1936 tarihli önerisi doğrultusunda Dâhiliye, Hariciye, İktisat ve Sıhhat Vekâletleri temsilcilerinden oluşan bir komisyon rapor hazırlamış, 1110 sayılı Kanun’un 1. maddesi gereğince Çanakkale ve Karadeniz Boğazı’nın belirli kesimlerinin “İkinci Memnu Mıntıka” (yasak bölge) ilan edilmesini kararlaştırmıştır (BCA, 30-18-1-2/68-71-13). Bu karar kapsamında belirli iskeleler dışında yabancıların kıyılara yaklaşması sınırlandırılmış, telsiz kullanımı denetim altına alınmış, hava ve deniz trafiği kılavuz merkezlerinden yönetilmeye başlanmış, bölgedeki seyyar polis teşkilatının kurulması öngörülmüştür. Karar bir yıl içinde yeniden gözden geçirilmek üzere kabul edilmiş, Türkiye böylece sözleşmeyi fiili egemenlik alt yapısıyla desteklemiştir.

Kurumsal ve fiilî düzlemde egemenliğin tesisinin ardından sözleşme, 9 Kasım 1936’da yürürlüğe girerek Boğazlar rejiminin temel hukuki dayanağı hâline gelmiştir. Yürürlüğe giriş tarihinden itibaren yirmi yıllık bir süre öngören 28. madde ise rejimin ileriki devamlılığı bakımından önem kazanacak bir hüküm olarak metne dâhil edilmiştir. Bu rejim, daha imzalandığı andan itibaren Boğazlar çevresindeki güç dengesini de yeniden biçimlendirmiştir. Almanya’nın Versay düzenine meydan okuyan revizyonizmi ve İtalya’nın Doğu Akdeniz’deki yayılması ortamı gerginleştirirken, Boğazlar üzerinde hukuken tanınmış bir egemenliğe kavuşan Türkiye, Akdeniz ve Karadeniz güvenliğinin kilit aktörlerinden biri hâline gelmiş, bu konum Ankara’nın 1937-1939 arasında Batı ile Sovyetler Birliği arasında dengeci bir dış politika yürütmesine zemin hazırlamıştır (CIA, RDP93T00837R000400060002-2). Nitekim Aras, 1938’de Alman İktisat Nazırı Funk aracılığıyla iletilen ittifak teklifini Türkiye’nin Sovyetler ve İngiltere ile Montrö’de sergilediği iş birliğine dayanarak geri çevirmiş, sözleşmeyi Ankara’nın dengeli taahhütlerinin kanıtı olarak öne sürmüştür (Aras, 2010, s. 151).

Sözleşmeyi en temkinli karşılayan taraf İtalya olmuş, Mussolini Türkiye’nin Boğazlar’da yeniden tahkim edilmesini kendi Doğu Akdeniz nüfuzuna yönelik stratejik bir tehdit saymıştır (TDA, 541-44221-209191-14). Buna karşılık Montrö, Karadeniz’e kıyıdaş olmayan donanmaları sınırlayan hükümleriyle Sovyet güvenlik doktriniyle örtüşerek Türk-Sovyet yakınlaşmasını pekiştirmiştir (CIA, RDP08C01297R000500010007-1). Sovyet Büyükelçisi Karahan ile İnönü arasındaki tebrik telgraflarında Montrö’nün Türk-Sovyet dostluğunun yeni bir tezahürü olarak nitelenmesi bu örtüşmeyi resmî düzeyde teyit etmiştir (Ulus,

1936.07.24, ss. 1-2). Daha da önemlisi, sözleşmenin 20 ve 21. maddelerinin tanıdığı kapatma ve kısıtlama yetkileri, Türkiye'ye silahlı tarafsızlıkla uyumlu bir güvenlik zemini sağlayarak 1939'da patlak verecek İkinci Dünya Savaşı'nda izleyeceği dengeli politikanın hukuki ön koşulunu oluşturmuştur. Aras'a göre Montrö zamanında yapılmamış olsaydı, kıyıları silahlı ve uluslararası komisyon denetimindeki açık Boğazlar İkinci Dünya Savaşı'nda başta Türkiye olmak üzere Karadeniz ve Akdeniz devletleri için ağır bir sorun kaynağına dönüşecekti (Aras, 2010, ss. 184-185).

3. İkinci Dünya Savaşı'nda Montrö: Stratejik Denge ve Özerklik

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Boğazlar, çatışan tarafların stratejik hesaplarının merkezine yeniden oturmuştur. Türkiye bu dönemde dış politikasını savaş dışı kalma ilkesi üzerine kurmuş, bu ilkenin başlıca hukuki dayanağını da Montrö rejimi oluşturmuştur. Sözleşmenin savaş ve savaş tehdidi halinde tanıdığı kapatma yetkisi, Ankara'ya silahlı tarafsızlıkla uyumlu bir güvenlik zemini sağlamıştır. Ne var ki bu zemin, Sovyet baskısıyla erken bir sınavdan geçmiştir. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun 26 Eylül-16 Ekim 1939 tarihleri arasında Moskova'ya yaptığı ziyarette Stalin ve Molotov, Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ittifakını anlamsız kılacak değişikliklerin yanı sıra Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerinin Sovyet onayı olmadan Boğazlar'dan geçirilmemesini talep etmiş, Molotov bu görüşmelerde Boğazlar'ın "ortak savunması" fikrini ilk kez ima etmiştir (Váli, 1972, ss. 59-60). Saraçoğlu'nun bu talepleri kategorik olarak reddetmesi (Aydın, 2015, ss. 418-421), Türkiye'yi Batılı müttefiklerle güvenlik arayışına daha da yöneltmiştir. 19 Ekim 1939'da imzalanan Türk-İngiliz-Fransız Üçlü Antlaşması bu arayışın ürünü olmuş, ancak Türkiye ittifaka rağmen savaşa fiilen katılmaktan kaçınmış ve Montrö rejiminin korunmasını öncelik olarak gözetmiştir. Antlaşmaya ekli ve diplomasi tarihine "Sovyet Çekincesi" olarak geçen 2 sayılı Protokol, Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile açık bir çatışmaya sürükleyebilecek yükümlülüklerin dışında bırakmıştır (Soysal, 1982, s. 407).

1939'daki baskı girişimlerine rağmen Sovyetler Birliği, savaşın son evresine kadar Boğazlar konusunda statükonun ve Montrö düzeninin korunmasından yana bir tutum benimsemiştir. Moskova, geçitlerin Karadeniz güvenliğini esas alan rejimini desteklemiş, bu dönemde Boğazlar üzerinde doğrudan bir egemenlik iddiası gütmemiştir. Buna karşılık Almanya, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmak amacıyla Sovyetlerin Boğazlar üzerinde gizli talepleri olduğu ve Bulgaristan'ı işgal etmek istediği yönünde haberler yaymış, Molotov 22 Haziran 1941 tarihli konuşmasında bu iddiaları resmen reddetmiştir (Akşam, 1941.06.28, s. 2). Sovyet tutumu en somut ifadesini 10 Ağustos 1941 tarihli güvence notalarında bulmuştur. İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ayrı ayrı sundukları bu notalarda Montrö rejiminin korunacağı, Türk toprak bütünlüğüne saygı gösterileceği ve herhangi bir Avrupa devletinin saldırısı halinde askeri yardım sağlanacağı taahhüt edilmiştir (Aydın Tarihi, Ağustos 1941, ss. 40-41; Akşam, 1941.08.14, s. 1). Bu notalar, savaş koşulları altında dahi Montrö'nün uluslararası tanınırlığını koruduğunu teyit etmiştir.

Almanya, Balkanlar ve Ortadoğu'ya açılma stratejisi çerçevesinde Türkiye üzerinde diplomatik, ekonomik ve propagandif baskıyı bir arada yürütmüştür. Ankara Büyükelçiliği aracılığıyla Boğazlar'ın Müttefik donanmalarına kapalı tutulması yönünde örtülü telkinlerde bulunmuş (Aydın, 2015, s. 443), Büyükelçi Franz von Papen, tarafsızlığı esnetmek amacıyla Boğazlar'ın statüsünün Türkiye lehine güçlendirilmesini, Edirne çevresinde sınır düzenlemelerini ve askeri malzeme desteğini teklif etmiştir (DGFP, 1941, Seri D, Cilt XII, No. 514). Alman Hariciyesi'nden Carl Clodius'un Ankara ziyaretlerinde ise görünüşte ekonomik müzakereler yürütülürken Türk dış politikasında esneklik beklentisi örtülü biçimde gündeme getirilmiştir (Glasneck, 1968, s. 178). Berlin'in baskısı üç ekseninde işlemiştir. Birincisi,

Hitler-Molotov görüşmelerinde dile getirilen Sovyet Boğazlar taleplerini Türk-Sovyet ilişkilerini bozma aracı olarak kullanmak, ikincisi, Ege adalarının devrini ödül olarak sunmak, üçüncüsü, Türkiye içindeki Turancı akımları teşvik etmek olmuştur. Almanya ayrıca Türk krom üretiminden pay almak için baskı yapmış, krom ticaretini İngiltere'ye karşı diplomatik bir koz olarak kullanmaya çalışmıştır (Aydın, 2015, ss. 424-425).

Askeri ve lojistik düzlemde Almanya, Doğu Cephesi'ndeki operasyonlarına deniz desteği sağlamak amacıyla Boğazlar'ın statüsünde fiilî bir değişiklik aramıştır (Aydın, 2015, ss. 442-443). 1941 başında Almanya'nın Bulgaristan'ı nüfuzu altına alarak Türk sınırına yaklaşması (Aydın, 2015, ss. 434-436), Hitler'in 1 Mart 1941'de İnönü'ye gönderdiği dostane mektuba (Aydın, 2015, s. 439) rağmen fiilî bir baskı yaratmış, Alman birlikleri Türk sınırının 60 kilometre yakınına ulaşmıştır. Almanya, Türkiye'yi Mihver'e çekemeyince 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Paktı imzalanmış, gizli protokolda Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenlik hakları tanınmıştır. Türkiye bu paktı İngiliz ittifakını zedelemeyecek kayıtlarla kabul etmiştir (Aydın, 2015, ss. 442-443). Türkiye savaş boyunca Montrö'nün savaşa zamanına ilişkin hükümlerine bağlı kalarak savaşan devletlerin savaş gemilerinin geçişine izin vermemiş, nitekim 1944'te silahları sökülerek ticaret gemisi gösterilen savaş gemileriyle yapılan örtülü geçiş girişimlerini (Aberdeen Journal, 1944.06.19, s. 1; Dundee Courier, 1944.06.19, s. 2; Daily Mail, 1944.06.15, s. 4) yakından izleyerek büyük ölçüde engellemiştir. Sözleşmenin Ek II belgesindeki savaş gemisi tanımının bu gri alandaki gemileri kapsamaması bir belirsizlik yaratsa da Türkiye, Birinci Dünya Savaşı deneyiminden çıkardığı derslerle Boğazlar'ın tarafsız statüsünü zedeleyecek her adımdan kaçınmıştır (Ataöv, 1965, s. 193). İnönü 1 Kasım 1945'te Meclis'i açarken savaş yıllarındaki bu tutumu savunmuş, Haziran 1944'te bazı Alman gemilerinin Karadeniz'den çıkması üzerine İngiltere'nin Montrö'nün tarafı sıfatıyla itiraz ettiğini, sözleşmenin açık hükümleri üzerinde açılan hukuk tartışmasının bir hafta sürdüğünü ve Türkiye'nin İngiliz ittifakı ile Birleşmiş Milletler davasını gözeterek kesin bir kararla tartışmayı bitirdiğini anlatmıştır. Aynı konuşmada Montrö'nün savaşta herhangi bir biçimde zararlı olduğunu söylemenin mümkün olmadığını, Boğazlar'ın güvenli ellerde bulunduğunun ve bütün milletlerin yararına serbest geçişin engele karşılaşmadığının sabit olduğunu belirtmiştir (İnönü, 1993, s. 58).

Almanya'nın Doğu Cephesi'nde inisiyatifi yitirmesi, savaş boyunca Boğazlar üzerinde yoğunlaşan baskının ağırlık merkezini de değiştirmiştir. Müttefikler Türkiye'yi kendi saflarına çekmek için savaşın daha erken evrelerinde de diplomatik ve askerî temaslarda bulunmuştu. Bu çabanın en açık ifadelerinden biri Churchill'in 31 Ocak 1941'de İnönü'ye gönderdiği şahsî mesaj olmuştur. Churchill mesajda Almanların Bulgar hava meydanlarına Bulgar hükûmetinin muvafakatiyle yerleşmekte olduğunu bildirmiş, Alman ilerleyişinin İzmir limanını İngiliz filosuna kapatıp Boğazlar'ın denetimini Almanya'nın eline vereceği ve Türkiye'nin Avrupa'da üç taraftan kuşatılacağı uyarısında bulunmuştur. Bu tehdide karşı Türkiye'ye en az on avcı ve bombardıman filosu ile yüz uçaksavar topu göndermeyi teklif etmiş, Mareşal Çakmak'la müzakere edilen diğer tedbirlerin de vakti gelince uygulanacağını belirtmiş, Türk hava meydanlarından Türk hükûmetinin peşin onayı olmadan harekât yapılmayacağını taahhüt etmiştir. Mesaj, Büyükelçi Knatchbull-Hugessen tarafından 2 Şubat 1941'de Hariciye Vekili Saraçoğlu'na iletilmiştir (TDA, 534-37282-149610-1; Churchill, 1952, ss. 41-43). Ankara bu teklifi kabul etmemiştir. Churchill'in Şubat 1941'de Wavell'e gönderdiği talimata göre Türkiye, sunulan teknik birlikleri asıl sorunu çözmeyecek kadar küçük, fakat Alman müdahalesini davet edecek kadar görünür bulmuştur. Eden'in aynı ayın sonunda Ankara'da yaptığı görüşmelerde de Türk tarafı saldırıya uğraması hâlinde savaşa-acağını, ancak eksikleri giderilinceye kadar savaş dışında kalmasının ortak davaya daha yararlı olacağını bildirmiştir (Churchill, 1952, ss. 66, 88). 1942 sonunda Stalingrad önlerinde

Alman ilerleyişinin durması ve Kızıl Ordu'nun karşı taarruza geçmesiyle Türkiye'yi savaşa çekme çabası Müttefik cephesinden yeniden ve çok daha yoğun biçimde yükselmiştir. Bu yönelim, 14 Ocak 1943'te Roosevelt ile Churchill'in Casablanca'da bir araya geldiği konferansta kurumsallaşmış, Türkiye'nin görüşü alınmadan Ankara üzerinde nasıl bir baskı kurulacağı kararlaştırılmış ve Roosevelt Türkiye'yi İngiltere'nin sorumluluk alanına bırakmıştır (FRUS, 1943, s. 664; Karakaş, 2013, ss. 62-63). Bu karar doğrultusunda 25 Ocak 1943'te İnönü'ye gönderilen mesajların ardından, Müttefik baskısının en somut girişimi olan Adana Görüşmesi 30-31 Ocak 1943'te Churchill ile İnönü arasında gerçekleşmiştir (İnönü, 1943). Churchill, Türkiye'nin savaşa katılmasının hem Almanya'yı sıkıştıracağını hem de savaş sonrası düzende Ankara'nın çıkarlarını koruyacağını savunmuş, Türk tarafı ise askeri yetersizliklerin yanı sıra Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası Avrupa'da izleyeceği yayılmacı politikaya dair kaygılarını dile getirmiştir. Başbakan Saraçoğlu, Almanya'nın yenilgisinin bölgede bir Bolşevikleşme dalgası doğurabileceği uyarısında bulunmuştur (Karakaş, 2013, s. 69; Deringil, 2023, s. 296). Görüşmenin en çarpıcı anı, Churchill'in "Sabah Düşünceleri" başlıklı muhtırasında Boğazlar'da İngiltere'ye üs verilmesini ima etmesi üzerine yaşanmıştır. Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu bu imayı Montrö hükümlerine açık bir aykırılık sayarak derhal müdahale etmiştir. Deringil'in aktardığına göre Menemencioğlu bu tutumunu yayınlanmamış hatıratında "Montrö'ye zarar verebilecek hiçbir konuda, bize sınırsız avantajlar sağlayacak olsa bile, politika yapmak istememiştin" sözleriyle kaydetmiştir (Deringil, 2023, s. 297). Bu tutum, Türkiye'nin Montrö rejimini savaşın gidişatından ve sunulan tavizlerden bağımsız olarak, müttefiki İngiltere karşısında dahi koruma kararlılığının göstergesidir.

Adana'da somut bir taahhüt alamayan Müttefikler, Türkiye üzerindeki baskıyı 1943'ün son haftalarında düzenlenen büyük konferanslara taşımıştır. Bunların ilki 28 Kasım-1 Aralık 1943 tarihli Tahran Konferansı olmuş, Churchill burada Türkiye'nin savaşa girmesini Balkanlar'da yeni bir cephe açmak ve savaş sonrasında bölgedeki Sovyet nüfuzunu dengelemek amacıyla ısrarla savunmuştur. Ne var ki bu strateji hem Roosevelt hem de Stalin tarafından reddedilmiştir. Stalin, Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki operasyonları "zaman kaybı" olarak nitelendirmiş, Roosevelt ise Türkiye'nin savaşa girişinin Fransa'ya yapılacak asıl çıkarma olan Overlord Harekâtı'nı geciktireceği endişesiyle isteksiz kalmıştır (Karakaş, 2013, s. 93; McNeill, 1953, ss. 360-363).

Tahran'ın hemen ardından 4-7 Aralık 1943 tarihinde toplanan Kahire Konferansı'nda Churchill, bu kez İnönü ile ikinci bir görüşme düzenleyerek Türkiye'ye kapsamlı askeri yardım vaat etmiştir (Kurat, 1983, s. 315). İnönü ise ordusunu modern teçhizatla donatmak ve bu teçhizatı kullanacak personeli eğitmek için gereken süreyi öne sürerek kesin bir taahhütten kaçınmıştır. Türk tarafının bu reddi, Müttefikler arasında beklenenin aksine bir rahatlatma yaratmış, McNeill'in ifadesiyle Türkiye'nin savaşa girmemesi Amerikalıları "hayal kırıklığına uğratmaktan ziyade rahatlatmıştı". Zira Türkiye'nin katılımı, Fransa çıkarması için ayrılan kaynakların önemli bir bölümünün bu cepheye kaydırılmasını gerektirecekti (McNeill, 1953, ss. 370-371).

Savaşın değişen seyri boyunca Türkiye gerek Mihver gerek Müttefik taleplerine karşı Montrö'yü değişmez bir hukuki dayanak olarak korumuştur. Ankara, sözleşmenin tarafsızlık hükümlerini iki tarafa da eşit uygulayarak Boğazlar'dan geçişi denetlemiş, büyük güçlerin bu hattı kendi savaş stratejilerine bağlama girişimlerini diplomatik yoldan etkisiz kılmıştır. Bu titizlik sözleşmenin teknik yükümlülüklerine de yansımıştır. Nitekim savaşın hemen öncesinde, 2 Ocak 1939 tarihli Hariciye Vekâleti raporu, Montrö'nün 18. maddesi gereği Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin deniz kuvvetleri tonajını (Sovyetler Birliği 73.290, Romanya 3.881 ve Bulgaristan 384 ton) kaydederek bütün imzacı devletlere iletmıştır (BCA,

30-10-0-0/63-424-23). Aynı tutum savaşın son yıllarında da korunmuş, Ankara'nın tarafsızlığı fiilen Müttefikler lehine eğilip Almanya'ya krom satışı durdurulduğunda ve diplomatik ilişkiler kesildiğinde dahi Boğazlar'dan geçiş rejimi sözleşme hükümlerine uygun işletilmeye devam etmiştir. Böylece Türkiye, siyasi yöneliminden bağımsız olarak Montrö'nün hukuki çerçevesini bozmadan korumuş ve savaştan egemenlik konumunu zedelemekten çıkmıştır.

4. Sovyet Talepleri Karşısında Montrö: Hukuki Koruma ve Kriz Yönetimi

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşıldıkça müttefikler arasındaki işbirliğinin yerini derinleşen güvensizlik almaya başlamış, Boğazlar meselesi yeniden şekillenen güç denkleminin ihtilafı alanlarından birine dönüşmüştür. Sovyetler Birliği, savaşın son evresinden itibaren yükselen askeri üstünlüğünü ve artan diplomatik ağırlığını Boğazlar'ın statüsünü kendi lehine değiştirmek için kullanma girişiminde bulunmuştur.

Yalta Konferansı'nda (4-11 Şubat 1945) Stalin, Montrö'nün güncelliğini yitirdiğini ve Milletler Cemiyeti'nin tasfiyesiyle bağdaşmadığını öne sürmüştür. Stalin, "Türkiye'nin bir elinin Rusya'nın boğazını sıkıtiğini" belirterek bu durumu kabul etmenin imkânsız olduğunu söylemiştir (Váli, 1972, s. 62). Churchill, Rusya'nın Boğazlar'dan geçiş hakkının Türkiye'nin takdirine bağlı olmaması gerektiğini prensipte kabul etmiş, ancak meselenin dışişleri bakanları düzeyinde ele alınmasını önermiştir (Feis, 1960, s. 291). Konferansta Boğazlar'a ilişkin bağlayıcı bir karar alınmamış, ancak Stalin'in kararlılığı ilerleyen aylarda somut taleplere dönüşmüştür.

19 Mart 1945'te Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov, Türk Büyükelçisi Selim Sarper'e 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Pakti'nin yenilenmeyeceğini bildirmiş, yeni bir dostluk rejiminin "farklı koşullar altında" kurulması gerektiğini ima etmiştir (Aydın, 2015, ss. 472-473). Bu adım savaş sonrası Sovyet yayılmacılığının ilk somut sinyali olmuştur. Türk Dışişleri Bakanlığı'nın 4 Nisan 1945 tarihli cevap notası, antlaşmanın yirmi yıllık yürürlük süresince SSCB'den herhangi bir değişiklik veya şikâyet gelmediğini vurgulayarak Sovyet tutumundaki keskin dönüşüme dikkat çekmiş, yeni bir anlaşma çerçevesi önermiştir.

Haziran 1945'teki ikinci Molotov-Sarper görüşmesinde Sovyet talepleri belirginleşmiştir. Molotov, yeni bir dostluk antlaşmasının üç temel koşula bağlı olduğunu açıklamıştır. Bu koşullar, 1921 Antlaşması'ndan kaynaklanan "eski haksızlıkların" giderilmesi (Kars ve Ardahan'ın iadesi), Boğazlar'da Sovyet üslerinin tesisi ve Montrö Sözleşmesi'nin revizyonudur. Molotov, "1921'de sizinle müzakere ettiğimizde zayıftık, şimdi güçlüyüz" demiştir (Feis, 1970, s. 179).

Potsdam Konferansı'nda (17 Temmuz - 2 Ağustos 1945) Stalin üç maddelik bir talep sunmuştur. Bu talepler Montrö'nün feshedilmesi, Boğazlar rejiminin Türkiye ile SSCB tarafından ortaklaşa belirlenmesi ve iki devletin müşterek askeri üslerle Boğazlar'ı savunmasıdır. Churchill bu ikili çözümü ve üs talebini kesinlikle reddetmiştir. Truman ise kapsamlı bir karşı öneri geliştirerek Boğazlar'ın uluslararası barış çerçevesinde garanti altına alınmasını, serbest geçiş ilkesinin korunmasını ve iki veya daha fazla devletin sınırladığı su yollarında "serbest ve kısıtlanmamış transit" ilkesinin uygulanmasını önermiş, bu çerçeveyi Tuna ve Ren nehirlerine de genişletmiştir. Truman, 200 yıllık tarihi deneyime referansla "Baltık'tan Karadeniz'e kadar geçişlerin engellenmesinin savaşa yol açtığını" vurgulamıştır (Feis, 1960, ss. 296-298).

Stalin, Montrö'nün yarattığı durumu "Büyük Britanya tarafından desteklenen küçük bir devletin, büyük bir devleti boğazından yakalayıp ona bir çıkış yolu bırakmaması" olarak

nitelendirmiştir (Váli, 1972, s. 63). Stalin, Churchill'e Marmara'da üs tesis edilip edilemeyeceğini, bunun kabul görmemesi halinde Dedeoğlu'nun alternatif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini sormuştur (Váli, 1972, s. 64). Churchill bu önerilerin tamamını reddetmiştir (Feis, 1960, s. 296). Konferansta Boğazlar'a ilişkin bağlayıcı bir karar alınamamış, yalnızca Montrö'nün mevcut koşullara uymadığına dair sığ bir uzlaş sağlanmış ve üç gücün görüşlerini Türkiye'ye ayrı ayrı bildirmesi kararlaştırılmıştır (Sander, 2015, s. 217; Gedikli Berber, 2013, s. 324). İngiliz Dışişleri, konferans sonrasında Türkiye'ye sakin kalması ve Sovyetlerin ikili müzakere girişimlerine direnmesi yönünde telkinde bulunmuştur. Başbakan Saraçoğlu, SSCB'nin Türk toprak bütünlüğünü kayıtsız şartsız garanti etmeden Boğazlar savunmasına ilişkin herhangi bir değişikliğin müzakere edilemeyeceğini açıkça beyan etmiştir (Feis, 1960, s. 300). Stalin'in bu çarpıcı ifadeleri büyük ölçüde Feis ve Váli gibi Batılı yazarların aktarımıyla, savaş sonrası Batı tarihyazımının süzgecinden ulaşmaktadır. Sovyet liderinin sözlerine yüklenen kesinlik kaynağın kendi anlatı çerçevesini de taşıdığından, bu alıntılar Sovyet niyetinin kanıtı kadar dönemin Batılı algısının da göstergesidir.

Sovyet taleplerinin en kapsamlı biçimde formüle edildiği belge, 7 Ağustos 1946 tarihli Sovyet notasıdır. Beş maddelik nota (1) Boğazlar'ın tüm ticaret gemilerine açık tutulması, (2) Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerine geçiş hakkı tanınması, (3) Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine özel durumlar dışında tam yasak uygulanması, (4) Boğazlar rejiminin yalnızca Türkiye ve Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin yetkisine bırakılması, (5) Boğazlar güvenliğinin Türkiye ve SSCB tarafından müştereken sağlanması taleplerini içermektedir (TDA, 571-68071-297644-34). 14 Ağustos 1946'da Başbakan Recep Peker, TBMM'de yaptığı konuşmada Sovyet notasının beş maddelik talebini kamuoyuna açıklamıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, VIII. Devre, 1. Cilt, 3. İctima (14 Ağustos 1946), s. 30).

İlk üç madde, ABD'nin Kasım 1945'te sunduğu önerilerle kısmen örtüşmekteydi. Ancak üçüncü maddedeki "özel durumlar" ifadesinin tanımsız bırakılması ve BM referansının bulunmaması, geçiş yasağının keyfi biçimde uygulanabilmesine kapı açmaktaydı. Dördüncü madde, ABD, İngiltere ve Fransa gibi kıyıdaş olmayan devletleri rejim otoritesinden tamamen dışlayarak Montrö'nün çok taraflı yapısını ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Beşinci madde ise Türk toprakları üzerinde kalıcı Sovyet askeri varlığı tesis etmeyi, Boğazlar'ın denetimini fiilen ikili bir düzene dönüştürmeyi amaçlıyordu. Dördüncü ve beşinci maddeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Sovyet stratejisinin Montrö'nün uluslararası karakterini ortadan kaldırarak Boğazlar'ı Sovyet-Türk ikili meselesine indirgemek olduğu açıkça görülmektedir. Türk Diplomatik Arşivi'ndeki belgeler, Dışişleri Bakanlığı'nın nota metnini derhal ayrıntılı bir analize tabi tuttuğunu göstermektedir (TDA, 571-68009-297272-2). Türk basını Sovyet talebini ülkenin istiklâl ve hâkimiyetiyle bağdaşmaz saymış, ortak savunma önerisini Türk topraklarına Sovyet askeri yerleştirerek Türkiye'yi tâbi bir devlet durumuna düşürme girişimi olarak yorumlamıştır (Akşam, 1946.08.14, s. 1; Cumhuriyet, 1946.08.26, s. 1).

Türkiye'nin 22 Ağustos 1946 tarihli cevap notası, ilk üç maddenin egemenlik ve güvenlikle çelişmemek kaydıyla müzakere edilebileceğini kabul etmiş, ancak dördüncü maddeyi Montrö'nün bağlayıcılığını gerekçe göstererek, beşinci maddeyi ise "Türkiye'nin askeri egemenliği ve güvenlik ilkeleriyle bağdaşmaz" nitelendirmesiyle kesinlikle reddetmiştir. Türkiye, Boğazlar güvenliğinin Birleşmiş Milletler çerçevesinde ele alınması gerektiğini vurgulayarak ikili veya bölgesel denetim önerisini sistematik biçimde geri çevirmiştir (TDA, 571-67960-297366-13; T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 286). İnönü 1 Kasım 1946'da Meclis'i açarken bu çizgiyi devlet başkanı düzeyinde ilan etmiştir. Montrö'nün yeni şartlara uygun biçimde ve sözleşmenin açıkça belirlediği usuller ve sınırlar içinde iyileştirilmesini kabul ettiklerini, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve egemenlik haklarını koruyan esaslar

içinde bütün ilgililerin meşru çıkarlarını gözeten değişiklikleri geniş yürekle karşılayacaklarını söylemiş, sözleşmenin Mihver lehine uygulandığı iddiasını açıkça haksız bulmuş, Türkiye'nin tutumunun hakem incelemesine sunulmasından çekinmediğini ve Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın toprak bütünlüğü ile egemenlik kayıtlarına uyulduğu sürece Sovyetler Birliği ile ilişkilerin düzelmesine engel görmediğini eklemiştir (İnönü, 1993, ss. 65-66). Türkiye'nin 22 Ağustos cevabını yetersiz bulan Sovyetler Birliği, 24 Eylül 1946 tarihinde ikinci bir nota göndererek Boğazlar üzerindeki tezini daha ayrıntılı ve sistematik biçimde yeniden ortaya koymuştur (TDA, 571-68009-297272-4). Türkiye bu notaya karşı da önceki ilkesel tutumunu koruyarak ikili denetim ve üs taleplerini reddetmeyi sürdürmüş, kriz çözümsüz biçimde derinleşmiştir.

Nota teatisi sürerken Ankara'nın tutumunu asıl güçlendiren etken ABD'nin krize yaklaşımı olmuştur. 2 Kasım 1945 tarihli Amerikan notası, Montrö'nün uluslararası konferans yoluyla gözden geçirilmesini önermiş ve rejimin çok taraflı niteliğini koruyan bir çizgi ortaya koymuştur. ABD, 18 Ağustos 1946'da Ankara Büyükelçiliği aracılığıyla Türk Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği notada bu çizgiyi yinelemiş, Sovyetler Birliği'nin dördüncü ve beşinci prensiplerini açıkça reddederek çok taraflı bir konferansa katılmaya hazır olduğunu bildirmiştir (TDA, 571-67723-296664-13). Ertesi gün Dışişleri Bakanlığı eliyle Sovyet Büyükelçiliği'ne gönderdiği 19 Ağustos 1946 tarihli notada ise Boğazlar'ın güvenliğini bölgesel bir mesele olmaktan çıkarıp küresel deniz güvenliğinin bir parçası olarak konumlandırmış, geçitlere yönelecek bir saldırının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni harekete geçirecek ölçüde uluslararası barışı tehlikeye atabileceğini ifade etmiştir (TDA, 571-68114-298572-4). ABD'nin Türkiye'ye verdiği destek diplomatik notalarla sınırlı kalmamış, askeri varlığın gücüyle de pekiştirilmiştir. Nitekim daha kriz notalara dökülmeden önce, Nisan 1946'da USS Missouri zırhlısının İstanbul'a gerçekleştirdiği ziyaret, resmî gerekçesi vefat eden Büyükelçi Mehmet Münir Ertegün'ün naaşının iadesi olmakla birlikte, Batı'nın somut desteğinin sembolik göstergesi olarak yorumlanmıştır. Bu ziyaret, başlangıçta diplomatik nezaket önerisi olarak tasarlanmış, ancak Donanma Bakanı James Forrestal'ın girişimiyle Sovyetlere karşı bir güç gösterisine dönüştürülmüştür (Alvarez, 1974, ss. 233-235).

İngiltere, 21 Ağustos 1946 tarihli notasıyla Sovyet önerilerine karşı çıkmış, ancak konferans konusunda acele edilmemesi gerektiğini belirterek gerilimin tırmanmasını engellemek istemiştir (TDA, 571-68140-298449-41). Fransa ise 14 Ağustos 1946'da Japonya dışındaki tüm ilgili devletlerin katılacağı uluslararası bir konferansı çözüm yolu olarak önermiştir (TDA, 571-67960-297366-8). Üç Batılı gücün birbirinden ayrışan tepkileri, Montrö'nün çok taraflı yapısının Türkiye'ye sağladığı asıl avantajı görünür kılmıştır. Sovyet talebi ikili bir pazarlığa indirgenemediği sürece Ankara, her başkenti kendi güvenlik çıkarı etrafında ayrı ayrı konumlandırarak krizi çok taraflı zemine taşıyabilmiştir.

1945-1946 krizi, Türkiye'nin savaş sonrası yalnızlığını sona erdirmiş ve Batı bloğuyla ittifak sürecini başlatmıştır. Kriz, Soğuk Savaş'ın erken dönem bloklaşma sürecinin Boğazlar ekseninde somutlaşmasını temsil etmektedir. Truman Doktrini (12 Mart 1947), Türkiye ve Yunanistan'a askeri ve ekonomik yardım sağlayarak Sovyet yayılmacılığını çevreleme stratejisinin temelini atmıştır. Marshall Planı ise ekonomik kalkınma desteğiyle bu stratejinin sürdürülebilirliğini güvence altına almıştır. Türkiye'nin NATO'ya üyelik başvurusu sürecinde Kore Savaşı'na tugay gönderme kararı belirleyici olmuş, Türk tugayının savaş meydanındaki üstün performansı ABD nezdinde büyük takdir kazanmıştır (Karakaş, 2013, s. 373). 18 Şubat 1952'de Türkiye'nin NATO üyeliği resmen kabul edilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 1952.02.19, Sayı: 8038). Montrö, bu geçiş sürecinde Türkiye'nin egemenlik iddiasının hukuki dayanağını oluştururken, NATO üyeliğiyle birlikte sözleşme ittifakın güneydoğu kana-

dının stratejik unsuru haline gelmiştir. Montrö'nün ikili işlevi, yani Türk denetimini korurken Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin erişimini kısıtlama kapasitesi, NATO'nun iç dengelerini belirleyen yapısal bir unsura dönüşmüştür.

Kriz, Stalin'in ölümünün ardından statü-koruma mantığıyla resmen kapanmıştır. 30 Mayıs 1953'te Sovyet hükümeti, "Ermenistan ve Gürcistan hükümetlerinin Türkiye'ye yönelik toprak taleplerinden vazgeçmelerinin mümkün olduğunu" ve Boğazlar konusunda ise "SSCB'nin güvenliğinin hem SSCB hem de Türkiye için eşit derecede kabul edilebilir koşullarda sağlanmasının mümkün olduğunu" ilan etti (Váli, 1972, s. 78). Türkiye'nin 18 Temmuz 1953 tarihli "resmî, soğuk ve kısa" cevabı, taleplerin geri çekilmesinden duyulan memnuniyeti dile getirmekle birlikte Boğazlar meselesinin "Sovyet hükümetinin de bildiği gibi" Montrö Sözleşmesi'nin hükümleriyle düzenlendiğini vurgulayarak rejimin yeniden müzakereye açılmasına kapıyı kapatmıştır (Váli, 1972, s. 78; Howard, 1970, ss. 51-52). Böylece Türkiye'yi Batı bloğuna iten nedenlerden biri olan Boğazlar krizi, Sovyetlerin taleplerini geri çekmesi ve Ankara'nın Montrö statüsünü koruma kararlılığıyla sona ermiş, 1953 itibarıyla Sovyetlerin Montrö rejiminin geçerliliğini açıkça kabul etmesi Türkiye lehine şekillenen yeni dengeyi tescil etmiştir.

Bu baskı çizgisinin tarihsel anlamı, sonraki yıllarda Molotov'un geriye dönük değerlendirmelerinde de görünür hâle gelmiştir. Molotov, 1945'te Boğazlar üzerinde öne sürülen ortak savunma talebinin zamanlamasının hatalı ve uygulanabilirliğinin bulunmadığını, ancak böyle bir düzenlemenin Türkiye sosyalist bir rejim benimsemediği sürece Sovyet dış politikasına zarar veren itici bir baskı aracına dönüşeceğini kabul etmiştir (Çuyev, 2022, s. 117). Bu itiraf, Montrö'nün çok taraflı yapısının Sovyet revizyonizmini etkili biçimde dengelediğini teyit etmektedir.

5. Soğuk Savaş Döneminde Montrö: Statünün Korunması

Türkiye'nin NATO'ya katılımıyla Boğazlar, kolektif güvenlik yapıları içinde yeni bir konum kazanmıştır. Üyelik kararının hemen öncesinde, 15 Ocak 1952'de ABD Genelkurmay Başkanı General Omar Bradley, Senato Dış İlişkiler Komitesi'nde Türkiye'nin kabulü görüşülürken Türkiye'nin "Karadeniz'den Boğazlar yoluyla Akdeniz'e ve Süveyş Kanalı'na uzanan güzergâhı denetlediğini, kuzeyden stratejik Ortadoğu petrol sahalarını koruduğunu ve Ortadoğu'daki kara ulaşım yollarının yanında yer aldığını" vurgulamıştır (Howard, 1970, ss. 50-51). Türk-Amerikan ittifakı kültürel veya tarihsel yakınlığa değil, Rus yayılmacılığına ortaklaşa karşı durma çıkarına dayanmaktadır. Türkiye bu yapıda "en güçlü yerel güç ve en tutarlı anti-Rus unsur" olarak konumlanmıştır (Thomas ve Frye, 1951, s. 144). NATO'nun Güneydoğu Avrupa Kara Kuvvetleri Karargâhı'nın İzmir'de kurulması, Türkiye'nin Boğazlar denetiminin Batı güvenlik mimarisine somut biçimde entegre edildiğini göstermektedir.

NATO üyeliğinin ilk on yılında Türkiye, Montrö'nün teknik hükümlerini İttifak içi iş birliği mekanizmalarıyla uyumlu biçimde uygulamıştır. Ankara, bu dönemde hem ittifak yükümlülüklerini yerine getiren hem de kıyıdaş devlet statüsünün sağladığı denetim önceliğini koruyan bir tutum benimsemiştir. Tonaj ve süre sınırlamalarını Batılı müttefiklerin beklentileri karşısında da titizlikle gözetmiştir (Váli, 1972, ss. 99, 102-103). Nitekim sözleşmenin 28. maddesinde öngörülen yirmi yıllık süre 1956'da dolduğunda hiçbir taraf fesih yoluna başvurmamış, rejim fiilen belirsiz süreli bir süreklilik kazanmıştır (Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 1936, md. 28; Váli, 1972, s. 53). Söz konusu çizgi, 1960'ların başındaki Küba Krizi'nde Boğazlar'ın ve Türkiye'deki füze konuşlanmasının ittifak içi pazarlık alanına dönüştüğü zemini hazırlamıştır.

1962 Küba Füze Krizi sırasında Boğazlar, ABD-SSCB geriliminde sınırlandırıcı bir işlev görmüştür. Kruşçev, Mayıs 1962’de Bulgaristan ziyareti sırasında Türkiye’deki Amerikan füzelerinden duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirmiştir. Kriz boyunca Sovyetler Birliği, Küba’daki füzelerin çekilmesi karşılığında Türkiye’deki Jupiter füzelerinin kaldırılmasını pazarlık konusu yapmıştır (Sever, 1997, s. 649). Kamuoyuna yansımayan gizli görüşmelerde Robert Kennedy ile Sovyet Büyükelçisi Anatoly Dobrynin, Türkiye’deki füzeleri açıkça müzakere gündemine taşımıştır (Sever, 1997, s. 652). Türk askeri yetkilileri bu füzelerin ulusal savunmanın ayrılmaz parçası olduğu gerekçesiyle geri çekilmelerine karşı çıkmıştır (Váli, 1971, ss. 128-129). Krizin çözümünün ardından Jupiter füzeleri 1963 başında sessizce sökülmüş, ancak bu adım kamuoyuna krizle bağlantılı bir pazarlık olarak sunulmamıştır (Váli, 1971, ss. 128-129). Küba Krizi, Türkiye’nin NATO içindeki konumunu sorgulanır hâle getirmiş ve Ankara’nın ittifak güvenliğinin koşulsuz olmadığını fark etmesine yol açmıştır (Váli, 1971, ss. 128-129). Bu kriz doğrudan bir Boğazlar geçiş krizi doğurmasa da Türkiye’nin ittifak içindeki stratejik ağırlığını besleyen unsurlardan birinin Sovyet deniz erişimini Montrö üzerinden sınırlama kapasitesi olduğunu hatırlatmıştır.

Küba Krizi’nin ardından nükleer caydırıcılık denklemi değişmiş, kara konuşlu Jupiter füzelerinin yerini denizaltı tabanlı Polaris tipi nükleer caydırıcılar almıştır. Bu dönüşüm, Boğazlar’ın stratejik değerinin kara ve hava konuşlanmalarının ötesinde, denizaltı gücünün belirleyici olduğu yeni bir boyut kazandığını göstermektedir. The Daily Telegraph’ın 1 Haziran 1961 tarihli haberine yansıyan Sovyet deniz gücü artışı, Boğazlar’dan geçen savaş gemisi trafiğinin siyasi boyutunu gözler önüne sermiştir (The Daily Telegraph, 1961.06.01, s. 26). CIA’nın 1966 tarihli bir değerlendirme raporuna göre Sovyet Donanması, Karadeniz ve Baltık limanlarında seyir füzesi donanımlı denizaltıları yoğunlaştırmış, bu konuşlanma kıyı savunma kapasitesini genişletmenin yanı sıra olası bir savaşta Boğazlar’ın veya Danimarka Boğazları’nın ele geçirilmesini desteklemeye yönelik planlanmıştır (CIA, 1966, s. 5). İstihbarat değerlendirmesi niteliğindeki bu belge, Sovyet konuşlanmasını nesnel bir envanterden çok Washington’un tehdit algısı süzgecinden yansıtır. Boğazlar’a atfedilen stratejik önem, kısmen belgenin kendi kurumsal bakışının ürünüdür.

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı’nın ardından ABD Kongresi’nin Türkiye’ye uyguladığı kapsamlı silah ambargosu, Montrö rejiminin dayanıklılığının farklı bir boyutunu sınamıştır. Ambargo, Türkiye’nin NATO savunma kapasitesini zayıflatmış, Sovyetler Birliği ise bu durumu Karadeniz-Akdeniz stratejik dengesini yeniden değerlendirme fırsatı olarak görmüştür. Ambargo döneminde Batılı müttefiklerden, Montrö’nün kısıtlayıcı hükümlerinin gevşetilmesi ve NATO’nun operasyonel esnekliğinin artırılması yönünde baskılar yoğunlaşmıştır. ABD Ulusal Güvenlik Konseyi’nin 1977 tarihli gizli belgesinde, “Silver Fox” kod adlı bir Karadeniz deniz operasyonu planlanmış, bu operasyonun Montrö hükümleri çerçevesinde Boğazlar’dan geçiş gerektireceği ve bunun Sovyetlere karşı provokatif bir sinyal teşkil edeceği değerlendirilmiştir (NSC, 1977, s. 1). Belge, Karadeniz’deki deniz faaliyetlerinin diplomatik anlamlar taşıdığını ve Türkiye’nin Montrö çerçevesindeki sorumluluğunun Batı bloğu çıkarlarını şekillendirdiğini vurgulamıştır. Yayımlanan strateji belgelerinde, Türkiye’nin Boğazlar üzerindeki yetkilerinin NATO çıkarları doğrultusunda esnek yorumlanması gerektiği yönünde değerlendirmeler öne çıkmış, bu durum Montrö’nün jeopolitik dönüşüme yeterince uyarlanabilir olup olmadığı tartışmasını derinleştirmiştir (Özersay, 2015, s. 587).

Türkiye, sözleşmenin tarafsızlık ve eşitlik ilkelerine dayanarak bu talepleri reddetmiş, Montrö’nün çok taraflı yapısını ve kıyıdaş devlet önceliği ilkesini ön plana çıkarmıştır. Türkiye’nin Montrö’ye bağlılığı, edilgen bir statüko savunuculuğunun ötesinde aktif bir denge üretimi stratejisi niteliği taşımaktaydı.

İran-İrak Savaşı, Boğazlar'ı dolaylı bir enerji güvenliği koridoruna dönüştürmüştür. 1980'de patlak veren savaş, Basra Körfezi'ndeki petrol taşımacılığını tehdit altına almış, Hürmüz Boğazı'ndaki geçiş tehditlerinin artmasıyla Karadeniz-Akdeniz hattı alternatif bir enerji güzergâhı niteliği kazanmıştır. Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin petrol ve tahıl ihracatı, Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e yönelik enerji sevkiyatı bu hat üzerinden gerçekleştirilmiştir. Boğazlar böylece klasik askeri-stratejik işlevinin ötesinde jeoekonomik bir anlam kazanmıştır. ABD Savunma Bakanlığı'nın 1975 tarihli NATO savunma duruşu değerlendirmesi, Türk Boğazları'nı Baltık Boğazları'yla birlikte ittifakın "iki kritik boğaz darboğazı" olarak tanımlamış, her ikisinin denetiminin kaybedilmesinin NATO'nun Karadeniz kontrol kapasitesini ciddi biçimde zayıflatacağını ve Sovyetler lehine stratejik bir kazanım teşkil edeceğini vurgulamıştır (DOD, 1975, s. 317). Aynı değerlendirme Türkiye'nin Trakya'da ileri savunmadan mobil savunmaya geçişini de eleştirmiştir (DOD, 1975, s. 317). NATO Askerî Komitesi'nin 1980 tarihli askerî değerlendirmesi de Güney Bölgesi'ni Orta Doğu petrolünün geçtiği deniz ulaştırma hatlarına hâkimiyeti nedeniyle kritik saymış, Sovyet Karadeniz Filosu'nun Cebelitarık ile birlikte Türk Boğazları gibi hayati geçitleri tehdit ettiğini ve Türk deniz kuvvetlerinin modernizasyonunun bu tehdidi azaltmak için acil olduğunu kaydetmiştir (NATO, MC 288, 1980, ss. B-7-B-9). NATO Avrupa Müttefik Kuvvetler Yüksek Komutanı'nın (SACEUR) 1990 tarihli değerlendirmesi Trakya'daki bu yeniden yapılanmayı kaydederken Türkiye'nin Karadeniz'de ileri mevcudiyet sağladığını ve hayati önemdeki Boğazlar üzerindeki denetimini sürdürdüğünü teslim etmiştir (NATO, DRC-WP(90)32-ADD1, 1990, ss. 1-2). Türkiye, İran-İrak Savaşı süresince Montrö'nün hukuki çerçevesini tutarlı biçimde uygulamış, istikrarlı bir geçiş rejimi sağlayarak bölgesel enerji güvenliğine katkıda bulunmuştur. Bu örnekte Montrö doğrudan bir savaş gemisi geçiş krizi üretmemiş, ancak Boğazlar'dan ticari ve enerji bağlantılı geçişlerin öngörülebilirliğini koruyarak sözleşmenin askerî istikrarın yanında jeoekonomik istikrara da katkı veren yönünü görünür kılmıştır.

Aynı dönemde Montrö'nün uçak gemilerinin geçişini yasaklayan hükmünün yorumu da süregelen bir tartışma alanı oluşturmıştır. Sovyetler Birliği, 1976'dan başlayarak Kiev sınıfı gemilerini "denizaltı savunma kruvazörü" olarak tanımlayıp Boğazlar'dan geçiş bildirimi yapmıştır. Kiev sınıfı Sovyet gemilerinin Boğazlar'dan geçişi, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin yorumu ve NATO müttefikleri arasındaki potansiyel anlaşmazlıklar nedeniyle önemli bir sorun hâline gelmiştir (FCO, 9/3342; FCO, 9/3700; CIA, RDP79T00975A029100010036-9; CIA, RDP87R00529R000100060020-6; CIA, RDP89T01156R000100140016-1). Batılı devletler bu gemilerin fiilen uçak gemisi niteliği taşıdığını ileri sürmüş, NATO Meclisi Türkiye'den geçişi engellemesini talep etmiştir. Türkiye, bayrak devletinin beyanını esas alarak geçişe izin vermiş, ancak bu kararı "bölgesel ve küresel dengeleri gözetken kısmi bir siyasi karar" olarak çerçevelemiştir (Kurumahmut, 2025, s. 130). Kiev sınıfının sınıflandırılmasına ilişkin bu CIA değerlendirmeleri tarafsız bir teknik tespit olmaktan çok, gemilerin uçak gemisi sayılarak Boğazlar'dan geçişinin engellenmesinde çıkarı bulunan Batı bloğunun bakışını yansıtır. Belgeler, Sovyet deniz gücüne dair nesnel veri kadar onu kısıtlama arzusunun da kayıdır. Kiev tartışması, Montrö'nün kriz yönetimi işlevinin Soğuk Savaş'ın son evresinde de sürdüğünü göstermektedir. Türkiye sınıflandırma sorununu bayrak devletinin beyanı ilkesine bağlayarak Sovyetler'le açık bir çatışmadan da NATO içi bir hukuk tartışmasının tarafı olmaktan da kaçınmış, sözleşmenin yorum yetkisini fiilen kendi elinde tutmuştur.

The Times'ın 6 Eylül 1984 tarihli sayısında emekli İngiliz subayı G.I.A.D. Draper, Kiev sınıfı gemilerin helikopter ve dikey kalkışlı uçak taşıyıcıları olduğunu, tam teşekküllü uçak gemisi sayılamayacağını savunmuştur (The Times, 1984.09.06, s. 13). Bu değerlendirme, Türkiye'nin denge politikasıyla örtüşmekteydi. Ankara'nın bayrak devleti beyanını esas alan biçimsel-hukuki tutumu, sözleşmenin teknik hükümlerine bağlılık yükümlülüğü ile

NATO müttefikleri ve Sovyetler Birliği arasında sürdürülen denge stratejisinin birbirini tamamlayan iki yüzünü açıkça göstermektedir. Montrö'nün harfine sadakat, bu örnekte Türkiye'nin hareket serbestisini daraltan değil genişleten bir kaldıraç işlevi görmüştür. Biçimsel tarafsızlık, bölgesel ve küresel dengeyi gözetken aktif bir siyasi karara hukuki zemin sağlamıştır.

1980'lerin sonunda Soğuk Savaş'ın yapısal çözülmesi, uluslararası güvenlik mimarisinde köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. SSCB'nin glasnost ve perestroyka politikaları, Moskova'nın Karadeniz'deki askeri ve diplomatik önceliklerini yeniden tanımlamasına yol açmıştır. ABD ise Karadeniz'i küresel askeri erişim stratejileri kapsamında birincil ilgi alanına dahil etmeye başlamış, Montrö'nün savaş gemilerine yönelik kısıtlayıcı hükümlerinin esnekleştirilmesini tartışmaya açmıştır (Özersay, 2015, s. 587).

Türkiye, bu baskılara karşı uluslararası hukuka dayalı temkinli tutumunu sürdürmüştür. Varşova Paktı'nın çözülme sürecine girmesi, Doğu Avrupa'daki rejim değişiklikleri ve Berlin Duvarı'nın yıkılması, Soğuk Savaş'ın son yıllarında güvenlik mimarisini kökten dönüştürmüştür. Sovyet deniz varlığının Karadeniz'de kademeli olarak azalması ve Batı ile diyalog kanallarının açılması, askeri tehdit algısını düşürmüştür.

1991'de SSCB'nin çökmesiyle Karadeniz havzasında ortaya çıkan yeni bağımsız devletler (Gürcistan, Ukrayna ve Moldova) Montrö'deki kıyıdaş/kıyıdaş olmayan devlet ayrımının uygulanmasına ilişkin yeni soruları gündeme getirmiştir. Gürcistan ve Ukrayna'nın Karadeniz'deki deniz yetki alanları, bu devletlerin Montrö rejimi çerçevesindeki konumları ve geçiş haklarının nasıl düzenleneceği belirsizlik yaratmıştır. Sovyet sonrası dönemde Karadeniz ve Doğu Akdeniz jeopolitiğinin köklü dönüşümü, Montrö'yü bu yeni bölgesel denge düzeninin anlaşılmasında anahtar bir çerçeve hâline getirmiştir (Ulusoy, 2024).

SONUÇ

Montrö Boğazlar Sözleşmesi, 1936'dan 1991'e uzanan elli beş yıllık süreçte salt bir deniz geçiş düzenlemesinin çok ötesinde işlevler üstlenmiştir. Sözleşme, Türkiye'nin dış politikasında egemenlik aracı, jeopolitik denge mekanizması ve çok katmanlı bir kriz yönetimi enstrümanı olarak görev yapmıştır. Bu üç işlev birbirini izleyen evreler değil, çoğu zaman eşzamanlı işleyen katmanlardır. Montrö'nün özgünlüğü de tek bir krizde egemenlik, denge ve kriz yönetimi boyutlarını aynı anda devreye sokabilmesinden ileri gelir.

Egemenlik işlevi bağlamında 1936 Montrö Sözleşmesi, 1923 Lozan rejiminin Türkiye'nin egemenlik alanını kısıtlayan yapısal unsurlarını ortadan kaldırmıştır. Uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun tasfiyesi, askerden arındırılmış bölgelerin kaldırılması ve Boğazlar'ın askeri denetiminin bütünüyle Türk makamlarına devredilmesi bu işlevin somut göstergesidir. 9 Kasım 1936'da yürürlüğe giren sözleşme hukuki çerçeveyi tamamlamıştır. Böylece Montrö, Birinci Dünya Savaşı sonrasının tasfiye düzeninden miras kalan sınırlamaları ortadan kaldırarak Türkiye'ye Boğazlar üzerinde tam egemenlik statüsü kazandırmıştır.

Denge işlevi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin büyük güçler arasında stratejik özerklik ve manevra alanı bulmasında belirgin biçimde görülmektedir. Savaş boyunca sözleşmenin hükümleri Türk dış politikasına hem tarafsızlığı koruyacak hem de belirli ölçüde esnek yorum imkânı sağlayacak hukuki bir zemin sunmuştur. Boğazlar üzerindeki Mihver ve Müttefik baskıları karşısında Türkiye, Montrö'nün çok taraflı mimarisini bir kalkan olarak kullanarak dışsal manevra alanını genişletmiştir. Bu dönem, sözleşmenin egemenlik metni niteliğinin ötesinde bir jeopolitik denge mekanizması olarak da işlediğini ortaya koymuştur.

Kriz yönetimi işlevi 1945-1946 Sovyet notalarından başlayarak Soğuk Savaş boyunca çeşitli örneklerde kendini göstermiştir. Yalta'dan Potsdam'a, oradan 7 Ağustos 1946 Sovyet notasına uzanan süreçte Moskova'nın ortak denetim ve müşterek savunma talepleri karşısında sözleşme, Türkiye için vazgeçilmez bir hukuki kalkan işlevi üstlenmiştir. Türkiye'nin NATO'ya katılımıyla birlikte Boğazlar, ittifakın güneydoğu kanadının stratejik unsuruna dönüşmüş, sözleşme çok taraflı bir denge mekanizmasından kolektif güvenlik mimarisine eklenen bir kurumsal araca evrilmiştir. Küba Füze Krizi, Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası Amerikan ambargosu, Kiev sınıfı gemilerin geçiş tartışmaları ve İran-Irak Savaşı'nın yarattığı enerji tedarik baskısı gibi gelişmelerde Montrö, Türkiye'nin tutumuna hukuki süreklilik sağlayan ve statükonun korunmasına katkı yapan bir referans çerçevesi işlevi görmüştür.

Sözleşmenin 1936'dan 1991'e uzanan ömrü boyunca tarafların talepleri özünde değişmeden kalmıştır. Türkiye her dönemde tam egemenliği, kıyıdaş devlet önceliğini ve sözleşmenin çok taraflı yapısının korunmasını savunmuş, sözleşmenin kendi usulleri içinde yapılacak değişiklikleri müzakereye açık tutarken bu üç ilkeyi zedeleyen her öneriyi geri çevirmiştir. Sovyetler Birliği, 1939-1946 çizgisinde Boğazlar denetiminde doğrudan söz sahibi olmayı hedeflemiş, 1945-1946 notalarında bu istek ortak savunma ve üs taleplerine kadar genişlemiştir. Stalin sonrası dönemde ise Moskova, Montrö'nün Karadeniz'e kıyıdaş olmayan deniz güçlerini sınırlayan hükümlerinin korunmasını önceleyen daha ihtiyatlı bir çizgiye yönelmiştir. İngiltere 1920'lerin uluslararasılaştırma çizgisinden 1936 sonrasında serbest geçişi koruyan ve Sovyet deniz gücünü Boğazlar'da sınırlayan bir dengeleyici konuma kaymıştır. ABD ise serbest geçiş ilkesini Sovyet yayılmasının çevrelenmesiyle birleştirmiş, Boğazlar'ı NATO'nun güneydoğu kanadının kilidi olarak görmüştür. Kıyıdaş olmayan Batılı güçlerin yinelenen arzusu, Karadeniz'e erişimi genişletmek üzere Montrö'nün kısıtlayıcı hükümlerinin gevşetilmesi olmuştur. Sözleşmenin kalıcılığı, bu çatışan taleplerin hiçbirinin diğerlerini tasfiye edecek üstünlüğü elde edememesinden ve Türkiye'nin dengeyi koruyan konumundan beslenmiştir.

Klasik realizm perspektifinden değerlendirildiğinde Montrö, devletlerarası güç mücadelesinin hukuki bir zemine oturtulmasının başarılı bir örneğini teşkil etmektedir. Yapısal realizm açısından sözleşme, anarşik uluslararası sistemde küçük ve orta büyüklükteki devletlerin stratejik kurumlar aracılığıyla güvenliklerini teminat altına alabileceklerini kanıtlamıştır. Neoklasik realizmin vurguladığı iç etkenler (karar alıcıların algıları, kurumsal bellek ve diplomatik gelenek) Türkiye'nin Montrö'yü tutarlı biçimde uygulama kapasitesini açıklamaktadır. Herz'in güvenlik ikilemi kavramı, Boğazlar'ın her iki taraf için de hem fırsat hem tehdit niteliği taşıyan yapısını anlamlandırmakta, Mahan ve Mackinder'in deniz-kara hakiyeti ikiliği ise sözleşmenin neden sürekli bir stratejik gerilim sahası olduğunu açıklamaktadır.

Montrö'nün gücü normatif sürekliliğinden ve uygulama disiplininin kaynaklanmıştır. Türkiye ise bu normatif çerçeve içinde doğan sınırlı yorum alanını denge siyaseti lehine dikkatle kullanmıştır. Sözleşmenin katı metni ile uygulamadaki siyasi manevra açıklığı, birbirini dışlayan değil tamamlayan unsurlar olarak işlemiştir. Bu yapının başarısı, büyük ölçüde Türkiye'nin sistematik sabrına, arşivsel sürekliliğine ve diplomatik strateji üretim kapasitesine dayanmaktadır. Sözleşme, hukuki metnin ötesinde siyasi bir hafıza nesnesi ve diplomatik davranış kodu haline gelmiştir. 1936-1991 arasında Türkiye Montrö'yü uygulamakla kalmamış, yorumlamış, savunmuş, yeniden tanımlamış ve kriz anlarında yeniden doğrulamıştır.

Bu süreklilik, Montrö'yü dondurulmuş bir çözüm değil sürekli yeniden üretilen bir denge hâline getirmiştir. Sözleşmeyi ayakta tutan çatışan çıkarların eşitliği, kırılğanlığının

da kaynağıdır. Soğuk Savaş sonrasında da rejimin bu çift yönlü niteliği görünürlüğünü korumuştur. Bu makalenin dönemsel kapsamı dışında kalmakla birlikte, 2022’de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı’nda Türkiye’nin sözleşmenin 19. maddesine dayanarak Boğazlar’ı savaşan tarafların harp gemilerine kapatması, Montrö’nün seksen yılı aşkın süredir taşıdığı egemenlik, denge ve kriz yönetimi işlevlerini aynı anda devreye sokarak güncelliğini koruduğunu göstermiştir. Türkiye’nin bu kararı, rejimin kendiliğinden işlemediğini ve her krizde yeniden sırandığını da ortaya koymaktadır. Tarafların görece güç dengesindeki kaymalar veya geçiş rejiminin teknolojik ve hukuki varsayımlarının aşınması, sözleşmeyi her dönemde yeniden tartışmaya açabilecek yapısal bir potansiyel taşımaktadır. Boğazlar’ın geleceği, rejimin metnindeki istikrardan çok bu dengeyi koruyacak diplomatik iradenin sürekliliğine bağlı kalmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, F: 30-18-1-2 K: 68 G: 71 S: 13 (26.08.1936).

BCA, F: 30-10-0-0 K: 63 D: 424 G: 23 (11.09.1939).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, F: HR.İM. D: 248 G: 108 (20.05.1925).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

TDA, F: 571 K: 67781 G: 297007 S: 5 (24.07.1923).

TDA, F: 534 K: 37189 G: 149171 S: 38 (10.04.1936).

TDA, F: 571 K: 35357 G: 138981 S: 15 (16.04.1936).

TDA, F: 541 K: 44221 G: 209191 S: 14 (25.12.1936).

TDA, F: 534 K: 37282 G: 149610 S: 1 (02.02.1941).

TDA, F: 571 K: 68071 G: 297644 S: 34 (07.08.1946).

TDA, F: 571 K: 68009 G: 297272 S: 2 (07.08.1946).

TDA, F: 571 K: 67960 G: 297366 S: 8 (14.08.1946).

TDA, F: 571 K: 67723 G: 296664 S: 13 (18.08.1946).

TDA, F: 571 K: 68114 G: 298572 S: 4 (19.08.1946).

TDA, F: 571 K: 68140 G: 298449 S: 41 (21.08.1946).

TDA, F: 571 K: 67960 G: 297366 S: 13 (22.08.1946).

TDA, F: 571 K: 68009 G: 297272 S: 4 (24.09.1946).

Central Intelligence Agency (CIA)

CIA (1966). *Special Report: Soviet Submarine Operations*. Office of Current Intelligence, 18 March 1966 (Top Secret Trine; LBJ Library copy; declassified 10 January 2011). *U.S. Declassified Documents Online*, Gale.

CIA (1976). *National Intelligence Bulletin*. CIA-RDP79T00975A029100010036-9. (declassified 2007-03-07).

CIA (1979). *Soviet Policy on Law of the Sea: An Intelligence Assessment*. National Foreign Assessment Center, GC 79-10003, CIA-RDP08C01297R000500010007-1.

CIA (1983). *Military Roles for the Mediterranean*. CIA-RDP93T00837R000400060002-2. (declassified 2013-07-09).

CIA (1986). *Soviet Aircraft Carrier and Montreux*. CIA-RDP89T01156R000100140016-1. (declassified 2013-10-24).

CIA (1986). *Turkish Press On Kremlin Straits Passage*. CIA-RDP87R00529R000100060020-6. (declassified 2012-01-09).

Documents on German Foreign Policy (DGFP)

DGFP (1941). Seri D, Cilt XII, No. 514.

U.S. Department of Defense (DOD)

DOD (1975). *Rationalizing NATO's Defense Posture*. United States: DOD, 1 Mar 1975.

U.S. National Security Council (NSC)

NSC (1977). *Evening report by Paul Henze to Zbigniew Brzezinski*. Memorandum, 17 February 1977 (Secret; Jimmy Carter Library, NLC-98-179; declassified 13 June 2003). *U.S. Declassified Documents Online*, Gale.

Foreign Relations of the United States (FRUS)

FRUS (1943). *Conferences at Washington and Casablanca*. Washington, D.C.: U.S. GPO.

The National Archives Foreign Office (FO)

FO (1922). Commentary by R. H. Leeper, 31 Oct 1922. FO 371/8219/N 8911.

FO (1923). Boğazlar Komisyonu düzenlemelerinin kabulüne ilişkin yazışma, 1 Şubat 1923. FO 371/9063/E 1315 (Sonyel, 1974, s. 69'dan aktarma).

The National Archives Foreign and Commonwealth Office (FCO)

FCO (1981). *The Montreux Convention 1936, regulating the passage of warships through the Turkish Straits*. FCO 9/3342.

FCO (1981). *The Montreux Convention 1936, regulating the passage of warships through the Turkish Straits*. FCO 9/3700.

Société des Nations (SDN)

SDN (1926). *Article 15 de la Convention des Détroits... Rapport du Vicomte Ishii* (C.355.1926.VII), 28 juin 1926. Archives des Nations Unies (Genève), Fonds R619/11/40872/52045.

NATO Arşivi (NATO Archives Online)

NATO, MC 288 (Final). *The Military Appreciation 1980*. Military Committee, 3 November 1980. Enclosure 3, Annex B.

NATO, DRC-WP(90)32-ADD1. *NATO Defence Planning Review 1990*, Türkiye, Military Assessment by SACEUR. Defence Review Committee, 26 October 1990.

Resmî Yayınlar

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774).

Lozan Boğazlar Sözleşmesi (II No.lu Sözleşme) (1923).

Misâk-ı Millî Beyannamesi (1920).

Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936). *League of Nations Treaty Series*, Vol. CLXXIII, No. 4015.

Sevr Antlaşması (1920).

SSCB Dışişleri Bakanlığı (1962). *Belge No. 15*.

T.C. Dışişleri Bakanlığı (1973). *Türk Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*. Ankara: Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü.

T.C. Resmî Gazete (1952.02.19). Sayı: 8038.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, İçtima 2, Cilt 13, 1. İnkat (1 Kasım 1936).

TBMM Zabıt Ceridesi, VIII. Devre, 1. Cilt, 3. İçtima (14 Ağustos 1946).

Sürelî Yayınlar

Aberdeen Journal (1944.06.19): 1.

Akşam (1941.06.28): 2.

Akşam (1941.08.14): 1.

Akşam (1946.08.14): 1.

Ayın Tarihi (Ağustos 1941), Sayı 93: 40-41.

Cumhuriyet (1936.06.23): 1.

Cumhuriyet (1936.07.10): 1.

Cumhuriyet (1936.08.04): 1.

Cumhuriyet (1946.08.26): 1.

Daily Mail (1944.06.15): 4.

Dundee Courier (1944.06.19): 2.

The Daily Telegraph (1961.06.01): 26.

The Times (1984.09.06): 13.

Ulus (1936.04.11): 1.

Ulus (1936.07.24): 1-2.

Ulus (1936.07.25): 1-2.

Telif Eserler

ALVAREZ, D. J. (1974). "The Missouri Visit to Türkiye: An Alternative Perspective on Cold War Diplomacy". *Balkan Studies*. XV/2: 225-236.

ARALOV, S. İ. (2024). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923* (H. Â. Ediz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- ARAS, T. R. (2010). *Atatürk'ün Dış Politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ARMAOĞLU, F. (1991). "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika". *Belleten*. LV/213: 483-528.
- ATAÖV, T. (1965). *Turkish Foreign Policy 1939-1945*. Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları.
- ATATÜRK, G. M. K. (2019). *Nutuk*, Cilt II. Ankara: TTK Yayınları.
- AYDIN, M. (2015). "1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye, Göreli Özerklik-2". B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- BOLAT, M. ve GÜNEŞ, B. (2022). "Montrö Boğazlar Sözleşmesine Giden Yolda Rebus Sic Stan-tibus (Koşullardaki Köklü Değişimler) İlkesi". *Atatürk Yolu Dergisi*. (71): 68-84.
- BOSTAN, İ. (2000). "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde İstanbul Boğazı'ndan Geçişin Tabi Olduğu Kurallar". B. Öztürk, M. Kadioğlu ve H. Öztürk (Ed.), *Marmara Denizi 2000 Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 11-12 Kasım 2000* (ss. 1-15). İstanbul: Türk Deniz Araştırmaları Vakfı.
- BOZKURT, A. (2017). "Boğazlar Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1924-1936)". *Public and Private International Law Bulletin*. XXXVII/1: 1-28.
- CHURCHILL, W. S. (1952). *The Second World War, Vol. III: The Grand Alliance*. London: The Reprint Society.
- ÇUYEV, F. (2022). *Molotov Anlatıyor: Stalin'in Sağkolu ile Yapılmış 140 Görüşme* (A. Hacıhasanoğlu ve S. Kabasakal, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- DEMİRCİ, S. (2017). *Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele (1922-1923)*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- DERİNGİL, S. (2023). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- FEIS, H. (1960). *Between War and Peace: The Potsdam Conference*. Princeton: Princeton University Press.
- FEIS, H. (1970). *From Trust to Terror: The Onset of the Cold War, 1945-1950*. New York: Norton.
- GEDİKLİ BERBER, Ş. (2013). *Siyaset Güç ve Denge Bağlamında Türk Boğazları (1833-1998)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- GEZALOVA, Y. (2015). "Lord Curzon Ültimatının Lozan Konferansı Sırasında Verilmesi Bir Rastlantı mıydı?". D. Türker ve M. Saygın (Yay. Haz.), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları - I: 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (13-15 Kasım 2013, Ankara)*, Cilt I (ss. 41-53). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- GÖNLÜBOL, M. ve SAR, C. (1996). *Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919-1995*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- GLASNECK, J. (1968). *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* (A. Gelen, Çev.). Ankara: Onur Yayınları.
- HERZ, J. H. (1951). *Political Realism and Political Idealism: A Study in Theories and Realities*. Chicago: Chicago University Press.

- HOWARD, H. N. (1963). "The United States and Türkiye: American Policy in the Straits Question (1914-1963)". *Balkan Studies*. IV: 225-250.
- HOWARD, H. N. (1970). "The Turkish Straits After World War II: Problems and Prospects". *Balkan Studies*. XI/1: 35-60.
- ILGAR, R. (2011). "Çanakkale Boğazı Ekosisteminde Ulaşım Faaliyetleri". *Doğu Coğrafya Dergisi*. (8): 47-59.
- İNÖNÜ, İ. (1987). *Hatıralar, 2. Kitap*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İNÖNÜ, İ. (1993). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, İkinci Cilt (1939-1960)* (A. R. Cihan, Der.). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- İNÖNÜ, İ. (2021). *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1919-1933* (İ. K. Turan, Haz.). Ankara: İnönü Vakfı.
- KARACAN, A. N. (2020). Lozan (H. Turgut, Yay. Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- KARAKAŞ, N. (2013). *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*. Ankara: ATAM Yayınları.
- KOCATÜRK, U. (1988). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Ankara: TTK Yayınları.
- KÖSE, İ. (2022). "Türk Boğazlarında Kaide-i Kadim Geçiş Rejimi Tartışmaları: 1841 Londra Sözleşmesi". *Turcology Research*. (75): 505-516.
- KURAT, Y. T. (1983). "Kahire Konferansı Tutanakları (4-7 Aralık 1943) ve Türkiye'yi Savaşa Sokma Girişimleri". *Belleten*. XLVII: 295-338.
- KURUMAHMUT, A. (2025). *Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türk Boğazları ve Karadeniz Güvenliği*. İstanbul: TÜDAV Yayınları No: 74.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ö. (1978). *Türk-İngiliz İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- MACKINDER, H. J. (1904). "The Geographical Pivot of History". *The Geographical Journal*. XXIII/4: 421-437.
- MAHAN, A. T. (1890). *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783*. Boston: Little, Brown and Company.
- MAHARRAMOVA CENGİZ, N. (2019). "Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı'nda Boğazlar Meselesi". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*. (39): 179-198.
- McNEILL, W. H. (1953). *America, Britain, & Russia: Their Co-operation and Conflict, 1941-1946*. A. Toynbee (Ed.), *Survey of International Affairs 1939-1946*. London: Oxford University Press.
- MERAY, S. L. (Çev.) (2023). *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar - Belgeler*, Cilt 1, Kitap 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- MERAY, S. L. ve OLCAY, O. (Çev.) (2020). *Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- MORGENTHAU, H. J. (1948). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf.
- ÖZERSAY, K. (2015). "Boğazlar Konusu". B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları.

- RODRIGUE, J.-P. (2004). "Straits, Passages and Chokepoints: A Maritime Geostrategy of Petroleum Distribution". *Cahiers de Géographie du Québec*. XLVIII/135: 357-374.
- ROSE, G. (1998). "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy". *World Politics*. LI/1: 144-172.
- SANDER, O. (2015). *Siyasi Tarih: 1918-1994*. Ankara: İmge Kitabevi.
- SELEK, S. (1968). *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Burçak Yayınevi.
- SEVER, A. (1997). "Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Füze Krizi ve Türkiye". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. LII/1: 641-660.
- SONYEL, S. (1974). "Lozan'da Türk Diplomasisi (Eylül 1922 - Ağustos 1923)". *Belleten*. XXXVIII/149: 41-116.
- SOYSAL, İ. (1982). "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı". *Belleten*. XLVI: 367-414.
- TAŞLIGİL, N. (2004). "İstanbul Boğazı'nın Ulaşım Coğrafyası Açısından Önemi". *Marmara Coğrafya Dergisi*. (10): 1-18.
- THOMAS, L. V. ve FRYE, R. N. (1951). *The United States and Türkiye and Iran*. Massachusetts: Harvard University Press.
- ULUSOY, K. (2024). "The Montreux Convention: A Key for Understanding the Geopolitics of the Eastern Mediterranean and Black Sea". *Southeast European and Black Sea Studies*. <https://doi.org/10.1080/14683857.2024.2433800>
- VÁLİ, F. A. (1971). *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Türkiye*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- VÁLİ, F. A. (1972). *The Turkish Straits and NATO*. Stanford: Hoover Institution Press.
- WALTZ, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company.

İnternet Kaynakları

- İNÖNÜ, İ. (1943). "Yenice Konferansı Özel Notları - 1943". Erişim Tarihi: 14.08.2024. <<https://www.ismetinonu.org.tr/yenice-konferansi-ozel-notlari-1943/>>

EXTENDED ABSTRACT

The Montreux Straits Convention of 1936 removed the restrictions that the Lausanne regime had placed on Turkish sovereignty over the Bosphorus, the Sea of Marmara and the Dardanelles and returned to Türkiye full authority over the passages. Over the fifty-five years from its entry into force to the end of the Cold War the Convention fulfilled three functions, as an instrument of sovereignty, as a mechanism of geopolitical balance and as an instrument of crisis management. This article examines these three functions within separate analytical frameworks on the basis of archival documents, official publications and the periodical press of the period. Montreux is positioned here as a component of the foreign policy behaviour of Türkiye, and the systemic, spatial and unit-level explanations of realism are combined with document-based analysis. The examination demonstrates that the text of the Convention, unchanged since 1936, left room for political manoeuvre in application and that this structure constituted the source of the continuity of the regime.

The 1923 Lausanne Straits Convention had granted Türkiye only a qualified sovereignty. Demilitarized zones along both shores, a ceiling of twelve thousand troops on the Istanbul garrison and an International Straits Commission, chaired by Türkiye but seating nine states, reduced Turkish authority to formal supervision. The Commission's first report to the League of Nations, in 1925, conceded that its independence was a fiction, since it depended entirely on Turkish administrative inputs. The Soviet Union, admitted only to the Straits discussions, had argued for closing the passages to all warships; it signed the convention but never ratified it, while Britain and France held to open passage. As the European order deteriorated in the mid-1930s, with Italian expansion under Mussolini's *mare nostrum*, German rearmament and the visible collapse of collective security, this unresolved disagreement opened the way to revision.

Türkiye opened that revision with a note of 10 April 1936 over the signature of Foreign Minister Tefik Rüşti Aras; the Soviet Union assented within six days, and on 22 June 1936 the conference opened at Montreux under the Romanian foreign minister Nicolae Titulescu. Signed on 20 July and in force on 9 November 1936, the Convention dissolved the International Straits Commission, restored regulatory authority to Ankara, lifted the ban on fortification, and laid down a graduated regime distinguishing Black Sea from non-Black Sea powers, merchant from war vessels, and peace from war and threat of war. A Council of Ministers decree of 26 August 1936, declaring designated stretches Second Prohibited Areas, gave the recovered sovereignty a practical footing.

The Second World War tested how far that sovereignty could bend without breaking. German overtures through Ambassador Franz von Papen, the Tripartite Treaty with Britain and France of 19 October 1939, the Turkish-German Non-Aggression Pact of 18 June 1941, and the Allied campaign to draw Türkiye into the war (at Adana in January 1943 and the Cairo and Tehran conferences late that year) pressed Ankara from every side. The decisive moment came at Adana: when Churchill intimated a British base in the Straits, Foreign Minister Numan Menemencioglu cut the suggestion short, recording in his memoirs, as Deringil relates, that he would pursue no policy injurious to Montreux even for unlimited advantage. Applied evenly to both camps, the Convention gave Türkiye a legal shield behind which it could deny passage to belligerent warships and decline every demand to enter the war.

The sharpest challenge followed the war. After Molotov told Ambassador Selim Sarper on 19 March 1945 that the 1925 Friendship and Non-Aggression Treaty would not be renewed, Soviet demands mounted through Potsdam to the note of 7 August 1946, which sought joint defence of the Straits, Soviet bases and the reduction of Montreux to a Turkish-Soviet affair. The reply of Türkiye of 22 August 1946 conceded a limited revision of the passage rules but refused the fourth and fifth demands as irreconcilable with its sovereignty, and a further note of 24 September 1946 left the dispute unresolved. American support, signalled by the USS Missouri's visit in April 1946 and the Truman Doctrine of 12 March 1947, carried Türkiye into the Western bloc, with NATO membership following on 18 February 1952. The crisis closed only after Stalin's death, when Moscow renounced its claims in 1953 and Ankara reaffirmed that the Straits remained governed by Montreux.

Throughout the life of the Convention from 1936 to 1991 the demands of the parties remained in essence unchanged. Türkiye defended full sovereignty, the priority of the riparian states and the preservation of the multilateral structure of the Convention in every period, and it rejected every proposal that impaired these three principles while keeping open to negotiation changes made within the procedures of the Convention itself. The Cuban missile crisis of 1962, the American arms embargo after the Cyprus operation of 1974, the energy pressures of the Iran-Iraq War and the controversies of 1976-1984 over the Kiev-

class ships each tested the regime, and in each the multilateral form of the Convention was upheld against revision urged from both blocs. The strength of Montreux derived from its normative continuity and its discipline of application, and the rigid text of the Convention and the political room for manoeuvre in practice operated as complementary rather than mutually exclusive elements. This continuity turned Montreux into a balance continually reproduced rather than a frozen settlement, and the equilibrium of conflicting interests that sustained the Convention was also the source of its fragility. Although it falls outside the period of this article, the closure of the Straits to the warships of the belligerents under Article 19 in the Russian-Ukrainian War from 2022 activated the functions of sovereignty, balance and crisis management at the same moment and demonstrated that the regime is tested anew in every crisis. The future of the Straits depends less on the stability of the text of the regime than on the continuity of the diplomatic will that preserves this balance.